

**НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ПАРАДИГМА ПІЗНАННЯ: ГУМАНІТАРНІ
ПИТАННЯ
№ 6(9), 2015
ЗАСНОВАНО У 2014 РОЦІ
ВИХІД З ДРУКУ: ВІСІМ РАЗІВ НА РІК
Засновники**

**THE SCIENTIFIC JOURNAL
PARADIGM OF KNOWLEDGE:
HUMANITARIAN ISSUES
№ 6(9), 2015
WAS FOUNDED IN 2014
IT IS ISSUED EIGHT TIMES A YEAR
Founder**

Центр міжнародного наукового
співробітництва «ТК Меганом» (м. Київ)

Center for International Scientific
Cooperation "TK Meganom"

кафедра філософських та соціальних наук
Чернівецького торговельно-економічного
інституту Київського Національного
торговельно-економічного університету

Department of Philosophy and Social
Sciences Chernivtsi Trade and
Economics Institute Kyiv National
Trade and Economic University

кафедра суспільно-політичних наук
Вінницького національного технічного
університету

Department of social and political
sciences, Vinnytsia National
Technical University

Інститут наукового прогнозування
(м. Київ)
Інститут реклами (м. Київ)

Institute of Scientific Forecasting
(Kyiv)
Universities' Institute of Advertising
(Kyiv)

Кримський інститут економіки та
господарського права (Севастопольська
філія)
Громадська організація "Асоціація
"Аналітикум" (м. Вінниця)

Crimean Institute of Economics and
Commercial Law (Sevastopol branch)
NGO "Association "Analitikum"
(Vinnytsia)

Міжнародне товариство прав людини
(Українська секція)
Українське товариство російської
культури "Русь"

International Society for Human
Rights (Ukrainian section)
Ukrainian Society of Russian Culture
"Rus"

Журнал включено до
наукометричної бази

даних «Російський індекс наукового
цитування» («РІНЦ SCIENCE INDEX»)
Ліцензійний договір № 260-04/2014
від 28.04.2014

Registered by «РІНЦ
SCIENCE INDEX»

Registration Certificate № 260-
04/2014
dated 28.04.2014

Електронна версія журналу
[http://www.naukajournal.org/index.php/
Paradigm/](http://www.naukajournal.org/index.php/Paradigm/)

The electronic version
[http://www.naukajournal.org/
index.php/Paradigm/](http://www.naukajournal.org/index.php/Paradigm/)

Редакційна колегія:

Ореховський Вадим Оолегович, доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри філософських і соціальних наук Чернівецького торговельно - економічного інституту Київського Національного торговельно - економічного університету; Головний редактор;

Чікарькова Марія Юріївна, доктор філософських наук, професор, кандидат філологічних наук, Чернівецький торговельно - економічний інститут Київського Національного торговельно - економічного університету;

Корнієнко Валерій Олександрович, доктор політичних наук, професор, академік Української академії політичних наук, президент Асоціації "Аналітикум ", завідувач кафедри суспільно - політичних наук Вінницького національного технічного університету;

Денисюк Світлана Георгіївна, доктор політичних наук, кафедра суспільно - політичних наук Вінницького національного технічного університету;

Прищенко Світлана Валеріївна, доктор наук у галузі дизайну, професор кафедри графічного дизайну і реклами Інституту реклами, член Спілки дизайнерів України;

Абрамович Семен Дмитрович, доктор філологічних наук, професор, академік АН Вищої освіти України, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, завідувач кафедри слов'янської філології та загального мовознавства;

Іваницька Наталія Борисівна, доктор філологічних наук, професор, Вінницький торговельно-економічний інститут КНТЕУ, завідувач кафедри сучасних європейських мов;

Андрієнко Олена Володимирівна, доктор філософських наук, професор, Донецький національний університет, доцент кафедри філософії;

Дулин Петро Георгійович, доктор філософських наук, Миколаївський національний університет ім. В. Сухомлинського, завідувач кафедри філософії;

Криницький Ігор Євгенович, доктор юридичних наук, професор, завідувач науково - дослідної лабораторії № 1, Науково-дослідний інститут фінансового права;

Ткач Олег Іванович, доктор політичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка;

Круль Петро Франкович, доктор мистецтвознавства, професор, завідувач кафедри інструментально-виконавського мистецтва Інституту культури і мистецтв Прикарпатського університету ім. В. Стефаника;

Станіславська Катерина Ігорівна, доктор мистецтвознавства, Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв;

Циганенко Лілія Федорівна, доктор історичних наук, професор, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, декан факультету української філології та історії, завідувач кафедри всесвітньої історії;

Робак Ігор Юрійович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри суспільних наук, Харківський національний медичний університет;

Нікітенко Костянтин Вікторович, доктор історичних наук, завідувач кафедрою менеджменту мистецтва, Львівська національна академія мистецтв;

Іліаді Олександр Іванович, доктор філологічних наук, професор, Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка;

Амурський Е. Е., кандидат педагогічних наук, директор Інституту наукового прогнозування, академік МАБЕТ;

Юрій Михайло Федорович, доктор історичних наук, професор, академік АН України, Чернівецький торговельно - економічний інститут Київського Національного торговельно - економічного університету;

Безаров Олександр Троянович, кандидат історичних наук, доцент, Чернівецький торговельно - економічний інститут Київського Національного торговельно - економічного університету;

Докаш Оксана Юріївна, кандидат політичних наук, доцент, Чернівецький торговельно - економічний інститут Київського Національного торговельно - економічного університету;

Биков А. Н., кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, вчений секретар Інституту законодавства Верховної Ради України;

Бикова Т. В., кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова;

Бадалов Олег Павлович, кандидат мистецтвознавства, Чернігівський інститут мистецтв та менеджменту культури Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв;

Журнал зареєстровано в міжнародному каталозі періодичних видань
Ulrichsweb™ Global Serials Directory

Міжнародна індексація журналу:

РІНЦ SCIENCE INDEX

WORLDCAT

BIELEFELD ACADEMIC SEARCH ENGINE

RESEARCHBIB

CITEFACTOR

OPEN ACADEMIC JOURNALS INDEX

POLISH SCHOLARLY BIBLIOGRAPHY

GOOGLE SCHOLAR

РОЗДІЛ І. ПИТАННЯ ІСТОРИЧНИХ НАУК

УДК 94(477/7)

РОЛЬ ДВОРЯН БЕССАРАБІЇ У ФОРМУВАННІ ДЕРЖАВНОГО ОПОЛЧЕННЯ ПІД ЧАС СХІДНОЇ (КРИМСЬКОЇ) ВІЙНИ

Волканова Н. В.

Ізмаїльський державний гуманітарний університет, Україна, Ізмаїл

Одним з найтяжчих військових випробувань XIX ст. для Росії стала Кримська (Східна) війна 1853-1856 рр. У 1855 р., не маючи достатньої кількості військ, цар Микола I був змушений видати спеціальний маніфест про скликання державного ополчення. Важливу роль в процесі його формування відіграв нобілітет Росії, зокрема південних регіонів, в тому числі Бессарабської області. Аристократи Бессарабської області під час Кримської війни всебічно допомагали російській армії. Вони відіграли помітну роль у формуванні державного ополчення, зокрема у його фінансуванні.

Ключові слова: дворянство, державне ополчення, Бессарабська область, війна, благодійність.

Волканова Н. В. Роль дворян Бессарабии в формировании государственного ополчения в период Крымской (Восточной) войны / Измаильский государственный гуманитарный университет, Украина, Измаил

Одним из самых тяжелых военных испытаний XIX в. для России стала Крымская (Восточная) война 1853-1856 гг. В 1855 г., не имея достаточного количества войск, царь Николай I был вынужден издать специальный манифест о созыве государственного ополчения. Важную роль в процессе его формирования сыграл нобилитет России, в частности южных регионов, в том числе Бессарабской области. Аристократы Бессарабской области во

время Крымской войны всесторонне помогали российской армии. Они сыграли заметную роль в формировании государственного ополчения, в частности в его финансировании.

Ключевые слова: дворянство, государственное ополчение, Бессарабская область, война, благотворительность.

Volkanova N. V. The role of Bessarabian's nobility in forming state voluntary military forces during the Crimean (Eastern) War/ Izmail State University for Humanities, Ukraine, Izmail

The Crimean War (1853–1856) was one of the terrible Russian ordeals in the 19th century. The lack of sufficient armed forces obliged the Emperor Nicholas I to promulgate a special manifesto “On Convening State Voluntary Military Forces” in 1855. Bessarabian's nobility played an important role in forming state voluntary military forces during the Crimean War. It provided a substantial financial support to the Russian army.

Key words: nobility, state voluntary military forces, Bessarabian region, the Crimean War, financial support.

Вступ.

По завершенні періоду наполеонівських війн Російська імперія стала відігравати ключову роль у європейській зовнішній політиці. У внутрішньому житті країни зберігалась суто охоронна політика та відмова від проведення необхідних реформ урядами Олександра I та Миколи I. Це викликало застій в економіці імперії в порівнянні зі швидким розвитком провідних країн Європи. Навіть головна опора режиму – армія – відстала в технічному і тактичному плані від передових збройних сил того часу.

Кримська (Східна) війна 1853-1856 рр. розпочалася як конфлікт між Росією і Туреччиною. Однак приєднання до останньої Англії, Франції та Сардинії різко змінило співвідношення сил. Російській імперії довелося одночасно вести бойові дії в Криму, на Кавказі, біля берегів Фінляндії, та

навіть на Камчатці. При цьому ініціативу майже одразу захопив супротивник. Висадка союзників на Кримському півострові поставила Росію на межу військової катастрофи.

Виклад основного матеріалу.

На завершальному етапі війни, вже не маючи достатньої кількості військ, Микола I пішов на крайній крок – видав маніфест про скликання державного ополчення [1, с. 86-95]. Важливу роль у його формуванні відіграв нобілітет Росії, зокрема південних регіонів. Не залишилось осторонь цього процесу і бессарабське дворянство. Дослідження цього аспекту діяльності дворян вказаного регіону є актуальним, оскільки практично не розглядалося у вітчизняній та зарубіжній історіографії.

В сучасній історичній науці дослідженням нобілітету Півдня України займається ряд дослідників. Зокрема Л. Циганенко [2] в своїх роботах розглядає правові засади оформлення дворянства Бессарабії, особливості його нобілітації та внутрішньої стратифікації, підприємницьку і торгово-фінансову діяльність та інше. Аспект благодійності дворян розглядається в дослідженнях І. Гветадзе [3] та І. Гребцової [4]. В полі зору їх наукових інтересів знаходиться розвиток станової благодійності, а також внесок благодійників і меценатів іноземного походження в розвиток соціально-гуманітарної інфраструктури регіону.

З історії Кримської війни написана значна кількість робіт, в яких розглядається хід військових дій, питання міжнародних відносин, організація та постачання армій ворогуючих сторін. В рамках останнього російськими науковцями Є. Потаповою [5] та М. Смоліним [6] проведені наукові дослідження з проблем формування державного рухомого ополчення та його ролі у війні 1853-1856 рр.

Але навіть при наявній кількості досліджень окресленої проблематики, залишається певне коло питань, які потребують додаткового вивчення. Метою нашої статті є аналіз діяльності бессарабських дворян у формуванні

державного ополчення Російської імперії під час конфлікту 1853-1856 рр. Головним джерелом стали раніше неопубліковані матеріали виявлені автором у фондах Національного архіву Республіки Молдова.

Маніфест про скликання державного ополчення було видано 29 січня 1855 р. [1, с. 86-95]. Запис до військового формування проводився понад обов'язкових рекрутських наборів. До цього подібні крайні кроки в Росії вже здійснювалися двічі – в 1806 та 1812 рр. Цікаво відзначити, що на відміну від маніфесту 1812 р., виданого через місяць від початку війни (у липні 1812 р.), «Маніфест про Державне ополчення» (1855 р.) було оголошено лише після 15 місяців від протистояння, хоча «Інструкція начальникам губерній на випадок Найвищого маніфесту про складання державного рухомого ополчення» була видана ще в січні 1853 р.

На відміну від 1812 р., коли ополчення складалося лише з селян, до ополчення в 1855 р. призивалися представники всіх станів, за винятком купців, колоністів та євреїв. Разом з тим, у § 5 «Маніфесту» зазначалось, що стани, звільнені від забезпечення ратниками, мали брати участь в фінансовій підтримці ополчення.

В § 4 вказувалось, що скликання ополчення є тимчасовим заходом, тому ратники не змінювали свого стану. Після розпуску ополчення міщани повинні були повернутися додому, а селяни – до поміщиків. В реалізації цього положення особлива роль відводилась дворянам. Вони мали стежити, щоб кріпаки повернулися до своїх господарів, а «неправильні толки» відразу ж придушувалися.

Ополчення іменувалося «державним рухомим» і поділялося на дружини. Кожна дружина складалася з 4 рот, в якій було: 19 офіцерів, 1 018 стройових ратників, 51 – нестройових, а всього – 1 089 чоловік (§ 11). До сформованих дружин прикріплювалися офіцери з дворян «для підтримання дисципліни своїм прикладом» [7, арк. 22-23]. При цьому, в державне ополчення можна було приймати лише тих представників дворянства, хто мав перший

офіцерський чин. Тих, хто взагалі не служив в ополченні – брали лише в польові війська на загальних засадах [8, арк. 35].

У § 3 було зазначено, що з часу оголошення маніфесту про війну з Туреччиною, Англією та Францією російське дворянство «вірне своєму обов'язку повсюдно виявляло свою готовність жертвувати життям і всім своїм майном», тому і тепер імператор розраховував на таку допомогу з боку нобілітету. Аристократів інформували про передбачувану уніформу, спорядження ополченців та ціни на нього.

Для організації ополчення в кожній губернії створювався спеціальний комітет, який очолював губернатор. Функції комітету передбачали: набір ратників, забезпечення їх одягом, заготівля продовольства, фуражу, збір пожертвувань. Не пізніше 15-денного терміну з дня оприлюднення маніфесту передбачалося зібрати екстраординарний з'їзд дворян губернії, на якому потрібно було обрати начальника ополчення та офіцерів дружин (для цієї мети, у випадку нестачі військових, мали залучатися і цивільні чиновники). Начальник ополчення затверджувався наказом царя.

У 1855-1856 рр. на території Бессарабської області дислокувалися дружини державного рухомого ополчення, прикомандировані до Південної армії: м. Хотин – Рославльська (начальник дружини – майор Дуров); м. Кишинів – Єльнинська (підполковник Орел), Рузьська (майор Дуров); м. Ізмаїл – Бельська (полковник Апухтін), Дорогобужська (підполковник Рачинський), Духовищенська (майор Антон'єв); м. Бендери – Верейська (майор граф Гур'єв), Серпуховська (штабс-капітан Сушков) [6].

Відразу після оголошення маніфесту на зборах дворянства було відкрито підписку для добровільних грошових пожертвувань. У справах Національного архіву Республіки Молдова нам вдалося виявити та систематизувати інформацію про внески (див. *Таблиця 1*). Серед благодійників, які виділили найбільше грошей потрібно назвати надвірну радницю С. Крупенську, яка внесла одноразову допомогу в розмірі 1 000 руб.,

дворян М. Манук-бея (304 руб. 50 коп.), С. Кассо (300 руб.), поміщика К. Радакагмекайша (265 руб.), обласного предводителя дворянства Н. Ноша (200 руб.), відставного штаб-ротмістра князя М. Кантактріна (170 руб.) та відставного поручика В. Монарда (160 руб. 34 коп.). Всього, на потреби державного ополчення, від дворян Бессарабії було пожертвовано 3 570 руб. 19 коп.

Бессарабські аристократи на загальних зборах дворянства, які відбулися влітку 1855 р. вирішили: збирати по 1 коп. з кожної десятини поміщицької землі. При цьому, поміщики Хотинського повіту, вважаючи, що цього буде недостатньо, прийняли рішення вносити по 2 коп. Найбільші внески були зроблені Є. Гагаріним – 400 руб., М. Манзарі – 260 руб. та підполковником О. Еновським – 94 руб. 28 коп. Всього у 1855 р. з 105 149 дес. землі, разом з додатковими пожертвуваннями, було зібрано 1 585 руб. 49 коп. Для більш детального ознайомлення *див. Таблиця 2.*

Окремо в архіві були виявлені дані про благодійні внески за повітами. Наприклад, Кишинівсько-Оргєєвським дворянством було внесено 1 478 руб. Від Сороксько-Ясського предводителя отримано 1 327 руб. 8 коп. Хотинський предводитель дворянства відправив до Хотинського повітового казначейства на покриття витрат, пов'язаних з організацією ополчення – 1 450 руб. Акерманське дворянство зробило внесок у розмірі 1 817 руб. 63 коп. Від Кагульського було отримано 1 008 руб. 59 коп. [8, арк. 108-232; 9, арк. 3-27].

У розрізі повітів фінансові пожертвування від дворян на ополчення у 1855 р. становили: від Акерманського – 977 руб. 30 коп., Бендерського – 681 руб., Кагульського – 2 462 руб. 40 коп., Кишинівсько-Оргєєвського – 1 722 руб. 48 коп., Сороксько-Ясського – 1 609 руб. 30 коп., Хотинського – 2 961 руб. 5 коп. При цьому цікаво зауважити, що пожертвування від представників недворянської верстви в Кишинівсько-Оргєєвському повіті склали більше ніж від самих дворян (2 977 руб. 42 коп. проти 1 722 руб. 48 коп. відповідно).

Загалом по Бессарабській області 314 дворян внесли 10 413 руб. 98 коп., а бессарабці недворянських станів – 4 837 руб. 25 коп. (Див. Таблиця 3).

Вдалося простежити цікаву тенденцію у порівнянні з попереднім періодом: у 1856 р. пожертвування на державне ополчення зменшилися. Так, в Акерманському повіті дворяни зібрали окрім квоти лише 30 руб. 89 коп., в Кагульському – 899 руб. 71 коп., в Сороксько-Ясському – 1 022 руб. 85 коп., в Хотинському – 873 руб. 92 коп. Бендерське та Кишинівсько-Оргєєвське дворянство взагалі не внесли жодних пожертвувань.

Всього в період Кримської війни дворянство Бессарабії виділило 25 000 руб. 45 коп. на користь державного ополчення [9, арк. 32-210].

Факт скорочення грошових внесків бессарабськими дворянами у 1856 р. свідчить про складні економічні умови, в яких вони опинилися через війну. Так, після смерті Хотинського повітового предводителя дворянства Геєвського, наприкінці березня 1856 р., серед його особистих документів було виявлено лист до губернатора Бессарабської області, в якому він скаржився, що в Бессарабії від війни дуже постраждало місцеве населення. За його словами, бессарабські дворяни, навіть під час гострого браку робочих рук, відправляли своїх селян до ополчення та на роботи державного значення. При цьому, аристократи пізніше були змушені наймати робітників для виконання своїх сільськогосподарських робіт. Продаж хліба та інших продуктів не покривали цих витрат, незважаючи на те, що в Бессарабії ціни на продукти були дуже високі. У зв'язку з цим, Хотинський повітовий предводитель дворянства цікавився про можливість надання певних пільг для бессарабського дворянства, котре «було не байдужим до загального блага в порівнянні з іншими губерніями». Особливо, він просив для дворян право на вільне винокуріння.

Наприкінці 1856 р. за активну підтримку армії царський уряд надав бессарабським поміщикам ряд пільг. Дворяни отримали право вільного винокуріння та привілей безмитного отримання закордонних паспортів. Крім

того, бессарабські земства відтепер мали рівні права з іншими губерніями при розкладці земських повинностей.

Заслуги нобілітету Бессарабії перед державою в роки війни не були забуті після її завершення. Дворян, що відзначились найбільше, було представлено до державних нагород. Так, спадковому дворянину Сорокського повіту селища Баксан В. Граневському в березні 1859 р. було вручено бронзову медаль «В пам'ять колишньої війни 1853-1856 рр.» [7, арк. 27-258]. В 1861 р. Сороксько-Яського предводителя дворянства поручика В. Калмуцького нагородили орденом Св. Станіслава 3-го ступеня – «за допомогу військам під час минулої війни» [10, арк. 63-64].

Таблиця 1

Персональні пожертвування дворян Бессарабії на державне ополчення

	Дворяни	Сума пожертв
1.	Обласний предводитель дворянства Н.Ноша	200 руб.
2.	Дворянин С. Кассо	300 руб.
3.	Дворянин Г. Навроцький	50 руб.
4.	Князь К. Мурузі	143 руб.
5.	Поміщик К. Радакагмекаїш	265 руб.
6.	Дійсний статський радник барон Стюарт	25 руб.
7.	Відставний штаб-ротмістр князь М.Кантакгрін	170 руб.
8.	Відставний полковник Р. Добров	110 руб. 34 коп.
9.	Відставний штабс-капітан Матвеев	30 руб. 17 коп.
10.	Відставний поручик В. Монард	160 руб. 34 коп.
11.	Дворянин Д. Аснашев	70 руб.
12.	Відставний підпоручик В. Калмуцький	80 руб.
13.	Дворянин М. Мелелі	50 руб.
14.	Дворянин Д. Фрунзесті	50 руб.
15.	Дворянин М. Бузня	40 руб.
16.	Дворянин Д. Гірчев	25 руб.
17.	Дворянин М. Бузня	27 руб.
18.	Дворянин І. Богдан	20 руб.
19.	Дворянин Є. Циро	18 руб.
20.	Поміщик Ащинський	20 руб.
21.	Дворянин П. Мелелі	10 руб.
22.	Губернський секретар С. Герс	40 руб.
23.	Дворянин К. Леонард	20 руб.
24.	Штабс-капітан Слапінський	3 руб.

25.	Дворянин В. Бузня	20 р. 84 коп.
26.	Бендерська надвірна радниця С. Крупенська	1 000 руб.
27.	Дворянин О. Плакіда	30 руб.
28.	Дворянина Г. Кастакій	120 руб.
29.	Дворянин М. Манук-бей	304 руб. 50 коп.
30.	Полковник О. Башуцький	150 руб.
31.	Капітан Ф. Львів	10 руб.
32.	Колезький реєстратор П. Орлов	3 руб.
33.	Дворянин О. Ласкарі	5 руб.
Всього:		3 570 руб. 19 коп.

Таблиця 2

Внески дворян Бессарабії по 1 коп. з дес. землі на державне ополчення

Дворянин	Кількість землі	Внесено	Додаткові внески
1. Полковник Д. Хаперський	3 000 (Моллога)	30 руб.	-
2. Прапорщик В. Арсен'єв	1 800 (Шабалат)	18 руб.	-
3. Секретар О. Зіро	5 620 (Байромча)	56 руб. 20 коп.	-
4. Генерал-майор В. Дубецький	3 000 (Карлівка)	30 руб.	-
5. Майор Афанас'єв	9 029 (Бургаз)	90 руб. 29 коп.	-
6. Статський радник О. Димидов	1 000	10 руб.	-
7. Поміщик І. Зіноза	4 000 (Сагайдаки)	40 руб.	10 руб.
8. Дворянин М. Манзарі	2 600	260 руб.	140 руб.
9. Дворянин Є. Гагарін	40 000	400 руб.	140 руб.
10. Дворянин І. Золоті	4 000	40 руб.	10 руб.
11. Підполковник Еновський	9 428	94 руб. 28 коп.	-
12. Губернський Секретар Недічковіч	4 000	40 руб.	-
13. Поміщик Чуфлі	4 000	40 руб.	-
14. Поміщик Скриванов	2 500	25 руб.	-
15. Поміщик Понсе	3 172	31 руб. 72 коп.	-
16. Поміщик М. Рапіл	7 000	70 руб.	-
17. Поміщик, губернський секретар Ілашко	1 000	10 руб.	-
Всього:	105 149 дес.	1 285 руб. 49 коп.	300 руб.

Таблиця 3

**Пожертвування на державне ополчення по повітах Бессарабської області
(1855 р.)**

Повіт	Пожертви недворян	Пожертви дворян	Кількість дворян
1. Акерманський	167 руб. 30 коп.	977 руб. 30 коп.	18
2. Бендерський	284 руб. 81 коп.	681 руб.	10
3. Кагульський	186 руб. 76 коп.	2 462 руб.40 коп.	50
4. Кишинівсько- Оргєєвський	2 977 руб.42 коп.	1 722 руб.48 коп.	87
5. Сороксько-Ясський	533 руб.72 коп.	1 609 руб. 30 коп.	55
6. Хотинський	874 руб.	2 961 руб. 5 коп.	94
Всього:	4 837 руб. 25 коп.	10 413 руб. 98 коп.	314

Висновки.

Отже, розглянувши один із напрямків благодійної діяльності бессарабського дворянства під час Східної війни, можемо зробити висновки, що аристократи Бессарабської області під час конфлікту 1853-1856 рр. всебічно допомагали російській армії. В даній статті ми розглянули лише їх роль у формуванні державного ополчення та можемо зазначити, що дворяни не тільки особисто приймали активну участь у цьому процесі, а й жертвували значні кошти на потреби ополчення. Зокрема, за період 1855-1856 рр. вони надали допомогу у розмірі 25 000 руб. 45 коп.

Література:

1. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. – СПб: в Тип. 2 Отд-ния Собств. Е.И.В. Канцелярии, 1830-1885. – Т. 30. – 1855. – 778 с.
2. Циганенко Л. Ф. Дворянство Півдня України (друга половина XIX ст. – 1917 р.): Монографія / Л. Ф. Циганенко. – Ізмаїл: СМІЛ, 2010. – 384 с.

3. Гветадзе І.Г. *Доброчинна та просвітницька діяльність іноземців на Півдні України (40-ві рр. XIX – початок XX ст.)* / І. Г. Гветадзе. – Донецьк: Донбас, 2013. – 390 с.
4. Гребцова И. С. *Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII – 60-е гг. XIX ст. (в аспекте проблемы: центр-регион): Монография* / И. С. Гребцова, В. В. Гребцов. – Одесса: Астропринт, 2006. – 320 с.
5. Потапова Е. *К вопросу об участии Тверского государственного ополчения в Крымской войне (по материалам ГАТО) [Электронный ресурс]* / Е. Потапова // *Милитари Крым.* – Режим доступа: <http://military.sevstudio.com/ob-uchastii-twerskogo-opolchenia1855/>
6. Смолин Н. *Дружины Государственного Подвижного ополчения 1855-1856 гг. [Электронный ресурс]* / Н. Смолин // *Милитари Крым.* – Режим доступа: <http://military.sevstudio.com/n-smolin-moskva-druzhiny-gosudarstve/>
7. Національний архів Республіки Молдова (далі НАРМ), ф. 88, оп. 1, спр. 1372, 624 арк.
8. НАРМ, ф. 88, оп. 1, спр. 1391, 356 арк.
9. НАРМ, ф. 88, оп. 1, спр. 1443, 343 арк.
10. НАРМ, ф. 88, оп. 1, спр. 1418, 113 арк.

References:

1. *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie 2.* – SPb: v Tip. 2 Otdniya Sobstv. E.I.V. Kantselyarii, 1830-1885. – T. 30. – 1855. – 778 s.
2. Tsiganenko L. F. *Dvoryanstvo Pivdnya Ukraini (druga polovina XIX st. – 1917 r.): Monografiya* / L. F. Tsiganenko. – Izmail: SMIL, 2010. – 384 s.
3. Gvetadze I. G. *Dobrochinna ta prosvitnitska diyalnist inozemtsiv na Pivdni Ukraini (40-vi rr. XIX – pochatok XX st.)* / I. G. Gvetadze. – Donetsk: Donbas, 2013. – 390 s.
4. Grebtsova I. S. *Stanovienie gosudarstvennogo popечitelstva i obschestvennoy blagotvoritelnosti v Odesse v kontse XVIII – 60-e gg. XIX st. (v aspekte problemyi:*

tsentr-region): Monografiya / I. S. Grebtsova, V. V. Grebtsov. – Odessa: Astroprint, 2006. – 320 s.

5. Potapova E. *K voprosu ob uchastii Tverskogo gosudarstvennogo opolcheniya v Kryimskoy voyne (po materialam GATO) [Elektronniy resurs] / E. Potapova // Militari Kryim. – Rezhim dostupu: <http://military.sevstudio.com/ob-uchastii-tverskogo-opolchenia1855/>*

6. Smolin N. *Druzhiny Gosudarstvennogo Podvizhnogo opolcheniya 1855-1856 gg. [Elektronniy resurs] / N. Smolin // Militari Kryim. – Rezhim dostupu: <http://military.sevstudio.com/n-smolin-moskva-druzhiny-gosudarstve/>*

7. *Natsionalniy arhiv Respubliki Moldova (dali NARM), f. 88, op. 1, spr. 1372, 624 ark.*

8. *NARM, f. 88, op. 1, spr. 1391, 356 ark.*

9. *NARM, f. 88, op. 1, spr. 1443, 343 ark.*

10. *NARM, f. 88, op. 1, spr. 1418, 113 ark.*

УДК: [94(470+571):614.885] «1867-1921»: 930

ДІЯЛЬНІСТЬ РОСІЙСЬКОГО ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА (1867-1921 рр.): ДЖЕРЕЛОЗНАВИЙ АСПЕКТ

доктор історичних наук, професор, Ореховський В. О.

Чернівецький торговельно-економічний інститут Київського національного торговельно-економічного університету, Україна, м. Чернівці

Стаття присвячена огляду джерел, що стосуються проблеми виникнення та діяльності однієї з найбільш значних громадських доброчинних організацій Російської імперії – Російського товариства Червоного Хреста. Аналіз джерельної бази історії Товариства здійснюється як у рамках вивчення значного масиву неопублікованих документів, так і шляхом залучення низки опублікованих матеріалів (законодавчих актів, ділових документів, статистичних звітів, мемуарної літератури та ін.). Автор

зазначає, що наявні джерела дають можливість глибше висвітлити історію виникнення та розвитку Товариства Червоного Хреста, з'ясувати роль і місце останнього у військово-санітарному механізмі Російської імперії.

Ключові слова: Російська імперія, громадські медично-санітарні організації, Російське Товариство Червоного Хреста, медицина, благодійність.

Ореховский В. О. Деятельность российского красного креста (1867-1921 гг.): источниковедческий аспект / Черновицкий торгово-экономический институт Киевского национального торгово-экономического университета, Украина, г. Черновцы

Статья посвящена обзору источников, которые касаются проблемы возникновения и деятельности одной из наиболее значительных общественных благотворительных организаций Российской империи - Российского общества Красного Креста. Анализ источников по истории Общества осуществляется как в рамках изучения значительного массива неопубликованных документов, так и путем привлечения ряда опубликованных материалов (законодательных актов, делопроизводственных документов, статистических отчетов, мемуарной литературы и др.). Автор отмечает, что имеющиеся источники дают возможность глубже раскрыть историю возникновения и развития Общества Красного Креста, выяснить роль и место последнего в военно-санитарном механизме Российской империи.

Ключевые слова: Российская империя, общественные медико-санитарные организации, Российское общество Красного Креста, медицина, благотворительность.

Orehowskyi W. O. Activity of russian red cross (1867-1921): review of sources/ the Chernivtsi trade and economic institute of the Kyiv national trade and economic university, Ukraine, Chernivtsi

The article is sanctified to the review of sources that touch the problem of origin and activity of one of the most considerable public eleemosynary organizations of the Russian empire - Russian society of Red Cross. The analysis of sources on history of Society comes true both within the framework of study of considerable array of unpublished documents and by bringing in of row of the published materials (legislative acts, office work documents, statistical reports, memoir literature of and other). An author marks that present sources give an opportunity deeper to expose history of origin and development of Society of Red Cross, find out a role and place last in the military medical mechanism of the Russian empire.

Keywords: the Russian of empire, public medical organizations, Russian Society of Red Cross, medicine, charity.

Вступ. XIX століття посідає особливе місце в історії людства. Важливі зміни, які сталися у політичній та соціально-економічній сферах життя європейських держав заклали основу того, що сьогодні носить назву «західної цивілізації» та «західних цінностей». Невід'ємною складовою цього поступального руху став стрімкий стрибок у розвитку технології виробництва зброї. Тільки за одне десятиріччя тут було досягнуто більше успіхів, ніж за попередні три століття. Поява зброї центрального бою значно збільшило швидкість стрільби. Нові загострені циліндричні кулі завдавали більш серйозні поранення. В результаті цього різко зростають людські втрати ворогуючих сторін. Особливо помітним це стало під час Кримської війни (1853-1856 рр.), Італійської війни, зокрема, у битвах при Маженте та Сольферіно (1859 р.) а потім і Громадянської війни у США (1861-1864 рр.).

Зростанням кількості жертв збройних конфліктів, змусило людство переглянути ставлення відносно самої можливості покращення долі поранених військових. За ініціативи швейцарського підприємця і громадського діяча А. Дюнана розпочинається процес оформлення сучасного

гуманітарного права. Результатом його діяльності стала славнозвісна Женевська Конвенція (1864 р.).

Основним шляхом покращення долі хворих та поранених на полі битви автори конвенції вбачали у створенні широкомасштабної громадської організації, яка б допомагала військово-санітарному відомству.

У Російській імперії такою громадською організацією, що передбачала надання допомоги постраждалим, стало «Товариства опікування пораненими та хворими воїнами» (пізніше перейменоване на Російське товариство Червоного Хреста (РТЧХ)). Саме його діяльність (серед інших благодійних організацій, що діяли на теренах країни) стала найбільш багатоплановою, дієвою та результативною. Відтворити історію РТЧХ допомагають джерела, які зберігаються у російських та українських архівах, а також опубліковані документи.

Метою роботи є огляд та аналіз джерельної бази, що стосується проблем виникнення та діяльності однієї з найбільш значних громадських благодійних організацій Російської імперії – Російського товариства Червоного Хреста.

Виклад основного матеріалу. Як вже зазначалось, джерельна база даної проблеми представлена як **неопублікованими**, так і **опублікованими** документами.

I. Неопубліковані джерела.

Основний масив документів з даного питання міститься у Російському державному військово-історичному архіві (м. Москва). Особливий інтерес представляють справи фонду «Головного Управління РТЧХ» (ф. 12651), де зосереджена основна документація, що стосується діяльності Товариства (особливо це стосується подій Першої світової війни). Серед них звіти про діяльність ГУ РТЧХ як в цілому, так і окремих його відділів, протоколи засідань ГУ, журнали засідань Мобілізаційної Ради Червоного Хреста.

Особливо цінними виявилися «всеподданейшие доклады» Голови Головного Управління (ГУ) О. О. Ільїна імператриці Марії Федорівні. Спектр інформації, який міститься в них, надзвичайно різноманітний. Це і рапорти окремих головноуповноважених і уповноважених РТЧХ, і матеріали про діяльність РТЧХ (або організацій під його прапором) в Сербії та Чорногорії, медично-санітарного загону Червоного Хреста в Монголії, список кандидатів Російського товариства Червоного Хреста, призначених для огляду таборів російських військовополонених у Німеччині, Австро-Угорщині та Туреччині, відомості про збори на користь Червоного Хреста та ін.

Неабияке значення мають і матеріали щодо діяльності Ради Складів Червоного Хреста за 1914-18 рр. (придбання медикаментів, перев'язочних засобів та хірургічного інструментарію як за кордоном, так і в межах імперії, організація спеціальних навчальних курсів для санітарів-рентгенологів, виготовлення захисних індивідуальних засобів проти отруйної зброї, створення комітету для приймання грошових та речових пожертв від населення та ін.).

Ряд документів стосується діяльності РТЧХ по евакуації психічнохворих солдатів та офіцерів, а також їх подальшому лікуванню (створення комісії по наданню допомоги психічнохворим воїнам діючої армії при ГУ РТЧХ, її завдання, функції, призначення уповноважених по евакуації цієї категорії хворих в районах діючої армії та ін. матеріали).

Певний інтерес становлять документи управлінь особовоуповноважених РТЧХ при фронтах (фф. 12674, 12675, 12678). Особливо цінним виявився звіт завідуючого медичною частиною Північного фронту С.К.Соловйова. Він містить детальний кількісний і якісний аналіз медично-санітарної роботи Червоного Хреста у Північному районі.

Загальним недоліком вказаних фондів слід відзначити те, що в них недостатньо повно представлені документи щодо роботи РТЧХ у 1917-21 рр. Останнє частково доповнюється матеріалами Державного архіву Російської

федерації (м. Москва). У фонді Центрального Комітету Російського товариства Червоного Хреста (ЦК РТЧХ) (ф. р-3341) представлений ряд документів, які стосуються діяльності Червоного Хреста в цей період. Це накази Комітету по реорганізації РТЧХ, протоколи засідань ЦК РТЧХ, копії декретів і наказів Ради Народних Комісарів (РНК), листування ЦК РТЧХ з РНК та іншими установами та організаціями, проект угоди про змішану українсько-російську комісію по обміну біженцями та інші матеріали.

Великий інтерес становлять документи Центрального державного історичного архіву України у Києві, які знаходяться у фонді «Управління головноуповноваженого Російського товариства Червоного Хреста в районі армій Південно-Західного фронту» (ф.719). Матеріали фонду дають можливість досить повно висвітлити діяльність РТЧХ Південно-Західного і Південного районів у роки Першої світової війни. Тут містяться накази і циркуляри головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту, начальника санітарної частини, начальника військових сполучень, головного начальника постачання армій Південно-Західного фронту, тимчасового військового генерал-губернатора Галичини, головноуповноваженого РТЧХ при арміях Південно-Західного фронту і його помічників, головноуповноваженого при арміях Румунського фронту і Чорноморського флоту, уповноваженого РТЧХ з евакуації психічнохворих воїнів, головного лікаря Київського тилового евакуаційного пункту, по госпіталям, лазаретам, військово-санітарним поїздам, передовим медичним, епідемічним і харчувальним рухомим загонам та кінному транспорту.

Важливі відомості містяться в журналах та протоколах засідань Головного Управління РТЧХ, Управління головноуповноваженого РТЧХ при арміях Південно-Західного фронту та ін.

Досить корисними виявилися річні звіти про діяльність закладів Червоного Хреста в районі армій Південно-Західного фронту, звіти завідуючого санітарно-епідемічним відділом армій та лікарів-епідеміологів

про епідемічні захворювання в діючій армії (1914-16 рр.), статистичні відомості та листування щодо управління медичною службою армій Південно-Західного фронту, стосовно діяльності та пересування госпіталів, лазаретів, рухомих хірургічних, харчових та епідемічних евакуаційних пунктів, формування транспортів Червоного Хреста та ін.

Цілий комплекс матеріалів присвячений діяльності РТЧХ у період лютого 1917 р. і особливо жовтневого перевороту. Це, перед усім, протоколи засідань ліквідаційного комітету Червоного Хреста Південно-Західного фронту, який був створений у 1918 р. для цілеспрямованого і організованого розформування фронтових медично-санітарних та господарських закладів Російського Червоного Хреста. Не менш цікавим виявилось листування Управління Південнозаходу Хреста з військовим міністерством, головною військовою санітарною Управою, міністерством охорони здоров'я урядів Центральної Ради та гетьманом П.П.Скоропадським, доповідь головноуповноваженого Б.Є.Іваніцького уряду П.П.Скоропадського про положення та завдання ліквідації управління та підпорядкованих йому структур, проект угоди між Комітетом Українського Червоного Хреста і діючими на Україні фронтовими і тилowymi закладами РТЧХ щодо спільної діяльності та ін.

II. Опубліковані документи.

Серед останніх варто виділити декілька груп:

1. Законодавчі джерела. Певна інформація з цього питання міститься в Повних зібраннях законів Російської імперії у вигляді указів, що торкалися окремих сторін діяльності Товариства [33-36].

Неабияке значення належить Статуту РТЧХ [46], що регламентував структуру Товариства і врегульовував його діяльність, а також Нормальний статут общин сестер милосердя Російського Червоного Хреста [17], присвячений уніфікації цієї структури РТЧХ.

До законодавчих джерел включені і різні циркуляри Головного Управління Червоного Хреста, які були основним інструментом, що

визначали організаційну будову Товариства, врегульовували відносини останнього з державними установами та громадськими організаціями. Згідно цих наказів змінювалася структура РТЧХ, з'являлися нові комісії і відділи, розширювався спектр діяльності Червоного хреста. Усі циркуляри Головного управління і рішення Державної Ради щодо РТЧХ були зібрані і опубліковані ГУ. В цьому плані хотілося би виділити систематичну збірку матеріалів «Заснування Російського Товариства Червоного Хреста і розвиток діяльності в період 1867-1875 рр.» при складанні якої були використані протоколи Головного управління РТЧХ, річні звіти місцевих управлінь, статті з журналу «Вісник Російського Товариства Червоного Хреста» [19].

Більш детальноше роботу закладів РТЧХ врегульовували різні положення, що передбачали ряд заходів з підготовки Товариства по наданню допомоги хворим і пораненим під час війни [16; 37; 40; 41].

Простежити еволюцію політики більшовиків по відношенню до Російського Червоного Хреста протягом 1917-1918 рр. можна завдяки ряду законодавчих актів центральних органів Радянської влади. До них можна віднести: Декрет про передачу майна і капіталів установ Червоного Хреста і Всеросійського союзу міст в державну власність від 6 січня 1918 року, Доповнення Декрету Ради народних комісарів від 6 січня 1918 року та ін. [7; 32].

2. Матеріали офіційного діловодства і статистичні звіти.

До цієї групи джерел входять діловодні документи Товариства, представлені різними звітами і нарисами.

Важливу інформацію щодо конкретної роботи РТЧХ містять річні звіти Головного Управління Російського Червоного Хреста [26; 27]. Цей матеріал доповнюється різними доповідями [18; 21], які розкривають окремі моменти діяльності Товариства в районі того чи іншого головноуповноваженого.

Ряд важливих даних містять звіти, присвячені окремим кампаніям по наданню допомоги [8; 22; 23] та роботі Російського Червоного Хреста з підготовки медичного персоналу [25]. Ці документи дають офіційну оцінку діяльності Товариства, а також показують розвиток історії його відносин з громадськими благодійними організаціями і державними установами.

Своєрідною формою звітності Червоного Хреста стали нариси діяльності Товариства, що детально висвітлюють історію розвитку РТЧХ з часу його заснування до Першої світової війни [28; 38].

Важливе місце серед джерел займають статистичні матеріали, особливо списки установ Червоного Хреста на фронтах Першої світової війни [42-44]. Кожному з них передують зведена таблиця, що дає наочне уявлення про кількість госпіталів, лазаретів та інших формувань РТЧХ в шести районах головноуповноважених (Північному, Західному, Південно-Західному, Південному, Кавказькому і Внутрішньому) на той чи інший період бойових дій. Потім ідуть більш детальні описи, які містять відомості про кількість лікувальних і господарських закладів, як от: госпіталі, лазарети, передові загони, психіатричні пункти, санітарні поїзди, склади та ін. Крім назви кожної установи, вказується також район її розташування.

3. Періодичний друк.

Ще однією, не менш важливою групою джерел стали матеріали періодичного друку. Діяльність Російського товариства Червоного Хреста широко висвітлювалась на сторінках як столичних, так і провінційних журналів і газет. У цій групі джерел першочергове місце займає орган уряду «Правительственный Вестник», який після лютневих подій 1917 року виходив під назвою «Вестник Временного правительства». У газеті була спеціальна рубрика, де регулярно друкувалися відомості про діяльність ГУ РТЧХ і організації загалом (звіти про загальні збори членів Товариства, різні доповіді головноуповноважених і уповноважених Червоного Хреста та багато іншого).

Більш-менш регулярно висвітлювали роботу РТЧХ газети «Речь», «Новое Время», «Биржевые ведомости», «Русский инвалид» та ін.

В ході воєн або стихійних лих РТЧХ використовувало періодичні видання для публікації закликів до населення Російської імперії. Це сприяло зростанню надходжень матеріальних пожертвувань на користь постраждалих.

Особливий інтерес складає спеціальна періодика, яка видавалася Російським Червоним Хрестом. Орган Головного Управління – «Краткий отчетный бюллетень», що виходив раз на місяць, регулярно висвітлював роботу червонохресних закладів, друкував різні повідомлення ГУ, а також відомості про стан фінансів Червоного Хреста і кількісний перелік місцевих закладів Товариства.

Серйозним джерелом з досліджуваної проблеми є «Вестник Красного Креста». Це справжня енциклопедія діяльності РТЧХ у ході військових дій 1914-1918 рр. Весь друкований матеріал розміщувався за такими розділами: 1) накази та розпорядження, які стосувалися Російського Товариства Червоного Хреста; 2) нагороди; 3) статті та доповіді; 4) міжнародна діяльність Червоного Хреста; 5) хроніка; 6) діяльність Головного Управління РТЧХ; 7) бібліографія; 8) некрологи; 9) пожертвування; 10) об'яви. У журналі друкувалося все, що мало відношення до червонохресної справи: накази уряду і військового відомства, телеграми, оголошення про нагородження, багатосторінкові доповіді (або вилучення з них) про діяльність установ Червоного Хреста в районах головноуповноважених, статті, замітки з медичних питань, газетна хроніка та ін.

Серед представленого матеріалу, різноманітного за змістом, найбільшої уваги заслуговують донесення та доповіді головноуповноважених Червоного Хреста. Вельми примітні в цьому відношенні щомісячні доповіді головноуповноваженого Південно-Західного району РТЧХ, сенатора Б. Є. Іваніцького [12-14]. Їм притаманна виключна докладність та всебічність. Як

правило, вони містять відомості про втрати, яких зазнала та чи інша армія, а також дані про кількість хворих та поранених, що пройшли через госпіталі та лазарети РТЧХ за звітний період. Надзвичайно детально описується діяльність загонів Червоного Хреста на передовій. Багато уваги приділяється харчувальним пунктам Товариства, які допомагали не тільки армійським частинам, але і місцевому населенню, біженцям. У кінці кожної доповіді підводяться загальні підсумки діяльності РТЧХ у даному районі, а також містяться пропозиції щодо покращення його роботи.

Донесення головноуповноважених інших районів друкувалися епізодично [20; 24]. Напевно, це пояснюється тим, що протягом всієї війни бойові дії на Південно-Західному фронті відзначалися найвищою інтенсивністю і, як наслідок цього, робота червонохресної організації Південно-Західного району характеризувалася підвищеною активністю і заслуговувала на особливу увагу.

4. Документи особистого походження (спогади і щоденники).

Крім вказаних джерел у нагоді стала також і література мемуарного характеру. Своєрідність мемуарної літератури полягає в тому, що остання несе у собі багато суб'єктивного і особистого, але в той же час вони є незамінним, надзвичайно важливим для дослідника джерелом. Практично всі названі вади та переваги притаманні для такого типу джерел.

Найбільш цінними виявилися мемуари М. І. Пирогова [31], який очолив перший у світі заклад, метою якого стало надання медичної допомоги хворим та пораненими воїнам, - «Хрестовоздвиженську общину сестер милосердя».

Важливе місце серед робіт, присвячених цьому питанню, займає книга М. С. Абаза «Красный Крест в тылу действующей армии в 1877-78 гг.» [1]. Обіймаючи у роки російсько-турецької війни посаду головноуповноваженого Червоного Хреста і завідувачого медично-санітарною допомогою Дунайської армії, автор залишив досить об'ємну працю, де докладно висвітлює діяльність РТЧХ цього періоду. Опис організації РТЧХ, розповідь про основні напрямки і форми діяльності Червоного Хреста, плюси та мінуси в його роботі - все це має

надзвичайно велике значення для розуміння механізму функціонування і місця РТЧХ в у військових кампаніях, які вела Російська імперія в останній третині XIX – на початку XX ст.

Певне місце займають спогади М. І. Алмазової [2]. Написані з нагоди святкування 25-річчя діяльності РТЧХ, вони присвячені історії виникнення Товариства, а також ролі вищих сановників імперії у створенні Російського Червоного Хреста.

Досить цікаві публікації журналу «Красный архив». Це записки великого князя М. М. Романова [11] та щоденник О. О. Половцева [9].

Перший, перебуваючи на фронті, фіксував у своїх записах власні враження про хід бойових дій 1914-1918 рр., загальний стан організації військового господарства, про вади державної медицини і роль громадських благодійних організацій у допомозі їй.

Щоденник сенатора, члена Державної Ради О. О. Половцева змальовує взаємовідносини РТЧХ і державної влади.

Спогади П. Г. Курлова [15], М. Палеолога [29], листування В. О. Сухомлинова з М. М. Янушкевичем [30] хоча і спеціально не присвячені Російському Червоному Хресту або якій-небудь іншій медично-санітарній організації, однак містять яскравий емоційний опис внутрішнього та зовнішнього становища Росії в період Першої світової війни, пануючих громадських настроїв. Все це дозволяє з більшою силою проникнути в те історичне тло, на якому розгорталася лікувальна та благодійна діяльність Червоного Хреста.

Окреме місце серед мемуарної літератури займають спогади Ганни Вирубової [4]. Це одіозне ім'я, навкруги якого багато років ходили різні легенди та чутки. Будучи близькою подругою імператриці Олександри Федорівни, вона присвятила останній немало сторінок своїх спогадів. Особливо цікаві ті, де йдеться про благодійну діяльність дружини останнього російського імператора, яка до того ж була почесним членом Російського

Червоного Хреста. Діяльність складів і санітарних поїздів, які знаходилися під опікою імператриці, врятувала багато сотень і тисяч життів солдат та офіцерів російської армії.

5. Література довідкового характеру та енциклопедичні словники.

Серед цієї групи джерел можна виділити довідники і енциклопедичні словники за наступними напрямками: а) історія воєн другої половини ХІХ - початку ХХ ст., в яких брала участь Російська імперія [10; 39; 45]; б) історія державних установ дореволюційної Росії [5; 6]; в) історія благодійності у Російській імперії [3].

Висновки. Таким чином, як видно зі зробленого вище короткого огляду джерельної бази, яка стосується проблеми виникнення та діяльності РТЧХ, головний масив архівних документів представлений звітами про діяльність ГУ РТЧХ та його окремих підрозділів, протоколами засідань ГУ, журналами засідань Мобілізаційної Ради Червоного Хреста. Серед опублікованих матеріалів чільне місце займають законодавчі джерела, матеріали офіційного діловодства, статистичні звіти, преса. Вивчення цих матеріалів дає змогу виявити і проаналізувати історичні, політичні та соціально-економічні передумови створення Російського товариства Червоного Хреста; з'ясувати роль і місце Російського Червоного Хреста у державному військово-санітарному механізмі Російської імперії; розкрити структуру та організаційний устрій Товариства; охарактеризувати основні напрямки діяльності РТЧХ у мирний час та в умовах війни; узагальнити історичний досвід діяльності російського Червоного Хреста у 1867-1921 рр.

Література:

1. Абаза Н. Красный Крест в тылу действующей армии в 1877-78 гг. Отчет главноуполномоченного Общества попечения о раненых и больных воинах: В 2-х т. / Н.Абаза. - С.-Петербург: Издание РОКК, 1880.-Т.І.-387с.

2. Алмазова Н. И. К двадцатипятилетию Российского Общества Красного Креста / Н. И. Алмазова. – М., 1892.-24с.
3. Благотворительные учреждения Российской империи: В 3-х т. – СПб: Типография Спб. акц. общ. печ. дела в России Е. Евдокимов, 1900. – Т.1. – 224 с., Т.2. – 325 с., Т.3. – 437 с.
4. Вырубова А. А. Фрейлина Ее Величества. "Дневник" и воспоминания Анны Вырубовой / А. А. Вырубова - М.: Советский писатель, 1990.-270с.
5. Высшие и центральные государственные учреждения России. 1801-1917. В 4-х тт. - СПб.: Наука, 1998 – 2004.
6. Государственность России. Государственные и церковные учреждения, сословные органы и органы местного самоуправления, единицы административно-территориального, церковного и ведомственного деления (конец XVв. - февраль 1917 г.): Словарь – справочник. Кн.1-4. – М.: Наука, 1996 - 2001.
7. Декрет о передаче имущества и капиталов учреждений Красного Креста и Всероссийского союза городов в государственную собственность//Декреты Советской власти: В 3-х т. – М.: Госполитиздат, 1957-1964.-Т.1. -С.324-325.;
8. Деятельность Российского Общества Красного Креста на Балканском театре военных действий в 1912 – 13 гг. Литературно-статистический очерк. – СПб.,1914. – ХС + 64 с. – С.VII.
9. Дневник А.А.Половцева //Красный архив.-1923.-Т.3(9).-С.75-172.
10. Залесский К.А. Первая мировая война. Правители и военачальники. Биографический энциклопедический словарь. - М.: Вече, 2000. – 576 с.
11. Записки Н.М.Романова //Красный архив.-1931.-Т.6(49).-С.92-111.
12. Извлечение из обзора деятельности учреждений Красного Креста при армиях Юго-Западного фронта за июнь 1916 года //Вестник Красного Креста.- 1916.-№10. - С.3435-3444.;

13. Извлечение из отчета главноуполномоченного Российского Общества Красного Креста Юго-Западного фронта сенатора Б.Е.Иваницкого по 10 января 1915 года //Вестник Красного Креста.-1915.-№3.- С.823-838.;
14. Извлечение из очередного обзора деятельности учреждений Красного Креста при армиях Юго-Западного фронта за май и июнь месяцы //Вестник Красного Креста.-1915.-№9.- С. 3872-3899.
15. Курлов П. Г. Гибель императорской России / П. Г. Курлов. - М.: Современник, 1992.-255с.
16. Наставление для мобилизации учреждений Общества Красного Креста военного времени. – СПб.: Государственная типография, 1912. – 60 с.;
17. Нормальный устав общин сестер милосердия Российского Общества Красного Креста. – СПб.: Типография В. Кирибаума, 1903. – 36 с.
18. Обзор деятельности учреждений, состоящего под высочайшим покровительством ее императорского величества государыни императрицы Марии Федоровны Российского Общества Красного Креста на Кавказском фронте за май, июнь и июль месяцы 1915года. – Тифлис: Электронпечатня Тифлисской № 2 тюрьмы, 1915. – 101 с. + 78 с.(прилож.).;
19. Основание Российского Общества Красного Креста и развитие его деятельности в период 1867-1875гг. Систематический сборник материалов: В 2-х т. - Киев, 1881.-Т. 1. - 272 с. +240 с. +74с.
20. Отчет главноуполномоченного при Кавказской армии барона Л.К. Кнорринга //Вестник Красного Креста.-1915.-№1.-С.329-333.;
21. Отчет главноуполномоченного Российского Общества Красного Креста при армиях Юго-Западного фронта. За время с начала кампании по 1 января 1916 г. Часть I.-Петроград: Государственная Типография, 1917. – 267 с.

22. *Отчет о деятельности Российского Общества Красного Креста во время русско-японской войны: В 2-х т. – СПб.: Типография Главного Управления Уделов, 1911.-Т. 1.-922с + XVI.;*
23. *Отчет о деятельности Российского Общества Красного Креста во время русско-японской войны: В 2-х т. – СПб.: Типография Главного Управления Уделов, 1911. - Т.2.-962с + XXII.;*
24. *Отчет особоуполномоченного Российского Общества Красного Креста Н.П.Урусова за время с 1 августа 1914 г. по 1 февраля 1915 г. //Вестник Красного Креста.-1915.-№6.-С.2331-2349.*
25. *Отчет по подготовке запасных сестер Красного Креста военного времени в 1912-13 году. – СПб.: Государственная типография, 1914.- 64 с.*
26. *Отчет Российского Общества Красного Креста, состоящего под высочайшим покровительством ее императорского величества государыни императрицы Марии Федоровны, за 1914 год. Часть II. Общий обзор деятельности Общества. – Петроград: Государственная типография, 1915.- 298с.;*
27. *Отчет Российского Общества Красного Креста, состоящего под высочайшим покровительством ее императорского величества государыни императрицы Марии Федоровны, за 1915год. Часть II. Общий обзор деятельности Общества. – Петроград: Государственная типография, 1916.- 286с.*
28. *Очерк возникновения и деятельности Российского Общества Красного Креста. – СПб.: Государственная типография, 1913.-63с.;*
29. *Палеолог М. Царская Россия во время мировой войны / М.Палеолог. - М.: Наука, 1992.-240с.*
30. *Переписка В. А. Сухомлинова с Н. Н. Янушкевичем //Красный архив.-1923.- Т. 3(9).-С.29-74.*
31. *Пирогов Н.И. Исторический обзор действий Крестовоздвиженской Общины сестер попечения о раненых и больных в военных госпиталях в*

Крыму и в Херсонской губернии с 1 декабря 1854 по 1 декабря 1855. /Севастопольские письма Н. И. Пирогова 1854-1855. Под редакцией и с примечаниями Ю. Г. Малиса. – СПб.: Типография М. Меркушева, 1907. – 231 с.

32. *Постановление народного комиссара почт и телеграфов о повышении почтово-телеграфных такс и тарифов. //Декреты Советской власти: В 3-х т. – М.: Госполитиздат, 1957-1964.-Т. 1.-С.420-424.*

33. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. - Т. XLII.-№44519 от 03.05.1867 г. – СПб., 1871.-С.424-432.;*

34. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. - Т.LIII.- №58217 от 19.02.1878 г.- СПб., 1880.-С. 120-121.;*

35. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. - Т. IX.- №5989 от 07.05.1889 г. – СПб., 1891.-С. 188-199.;*

36. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. - Т.XIII.- №9511 от 17.04.1893 г. -СПб., 1897.-С.208-213.*

37. *Раненые офицеры и нижние чины, их эвакуация, денежное и вещевое довольствие, пенсионное право, а также обеспечение семей лиц, призванных на войну. Сборник законов и распоряжений. – Петроград: Государственная типография, 1915.-228с.;*

38. *Российское Общество Красного Креста. Исторический обзор деятельности. – СПб.: Лештуковская паровая скоропечатня П. О. Яблонского, 1902. – 143 с.*

39. *Россия в войнах XX века: Статистическое исследование. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – 608 с.;*

40. *Сборник главнейших, касающихся деятельности Российского общества Красного Креста законоположений и главнейших действующих циркуляров Главного управления названного общества. Изд. 2-е, доп. По 1 янв. 1917 г. - Петроград, 1917. - 309с.;*

41. Сборник узаконений и распоряжений о призрении воинских чинов и их семей. - Петроград: Государственная типография, 1916. - 873 с.
42. Список лечебных заведений внутреннего района империи, находящихся в ведении главноуполномоченного Российского Общества Красного Креста и других учреждений и ведомств к 1 января 1915года. - Петроград: Государственная типография, 1916.-364с.;
43. Список учреждений Российского Общества Красного Креста на театре военных действий. На 1 февраля 1916 г.- Петроград: Государственная типография, 1916. - 99с.;
44. Список учреждений Российского Общества Красного Креста на театре военных действий. На 1июня 1917г. - Петроград: Государственная типография, 1917.-82с.
45. Урланис Б. Ц. Войны и народонаселение Европы: людские потери вооруженных сил европейских стран в войнах XVII – XX вв. (Историко-статистическое исследование) / Б. Ц. Урланис. – М.: Соцэкгиз, 1960. – 565 с.
46. Устав Российского Общества Красного Креста, состоящего под высочайшим покровительством ее императорского величества государыни императрицы Марии Федоровны. – Баку: Электронпечатня Бак. Губерн. Пр., 1915. – 80 с.

References:

1. Abaza N. Krasnyj Krest v tylu dejstvuyushhej army`y` v 1877-78 gg. Otchet glavnoupolnomochennogo Obshhestva popечeny`ya o ranenyy` bol`nyx voy`nax: V 2-x t. / N.Abaza. - S.-Peterburg: Y`zdany`e ROKK, 1880.-T.I.-387s.
2. Almazova N.Y`. K dvadczaty`pyaty`lety`yu Rossy`jskogo Obshhestva Krasnogo Kresta / N.Y`.Almazova. – M., 1892.-24s.
3. Blagotvory`tel`nye uchrezhdeny`ya Rossy`jskoj y`mpery`y`: V 3-x t. – SPb: Ty`pografy`ya Spb. akcz. obshh. pech. dela v Rossy`y` E. Evdoky`mov, 1900. – T.1. – 224 s., T. 2. – 325 s., T.3. – 437 s.

4. Vyrubova A. A. *Frejly`na Ee Vely`chestva. "Dnevny`k" y` vospomy`nany`ya Anny Vyrubovoj / A. A. Vyrubova - M.: Sovetsky`j py`satel`, 1990.-270s.*
5. Vysshyy`e y` central`nye gosudarstvennye uchrezhdeny`ya Rossy`y`. 1801-1917. V 4-x tt. - SPb.: Nauka, 1998 – 2004.
6. Gosudarstvennost` Rossy`y`. Gosudarstvennye y` cerkovnye uchrezhdeny`ya, soslovnye organy y` organy mestnogo samoupravleny`ya, edy`ny`czy admy`ny`stra-ty`vno-terry`tory`al`nogo, cerkovnogo y` vedomstvennogo deleny`ya (konecz XVv. - fevral` 1917 g.): Slovar` – spravochny`k. Kn.1-4. – M.: Nauka, 1996 - 2001.
7. Dekret o peredache y`mushhestva y` kapy`talov uchrezhdeny`j Krasnogo Kre-sta y` Vserossy`jskogo soyuza gorodov v gosudarstvennuyu sobstven-nost`//Dekrety Sovetskoj vlasty`: V 3-x t. – M.: Gospoly`ty`zdat, 1957-1964.-T.I. -S.324-325.;
8. Deyatel`nost` Rossy`jskogo Obshhestva Krasnogo Kresta na Balkanskom teat-re voennyx dejstvy`j v 1912 – 13 gg. Ly`teraturno-staty`sty`chesky`j ocherk. – SPb., 1914. – XC + 64 s. – S.VII.
9. Dnevny`k A.A.Polovceva //Krasnyj arxy`v.-1923.-T.3(9).-S.75-172.
10. Zalessky`j K.A. *Pervaya my`rovaya vojna. Pravy`tely` y` voenachal`ny`ky`. By`ografy`chesky`j ency`klopedy`chesky`j slovar`. - M.: Veche, 2000. – 576 s.*
11. Zapy`sky` N. M. Romanova //Krasnyj arxy`v.-1931.-T.6(49).-S.92-111.
12. Y`zvlecheny`e y`z obzora deyatel`nosty` uchrezhdeny`j Krasnogo Kresta pry` ar-my`yax Yugo-Zapadnogo fronta za y`yun` 1916 goda //Vestny`k Krasnogo Kresga.- 1916.-#10. - S.3435-3444.;
13. Y`zvlecheny`e y`z otcheta glavnoupolnomochennogo Rossy`jskogo Obshhestva Krasnogo Kresta Yugo-Zapadnogo fronta senatora B.E.Y`vany`czkogo po 10 yanvarya 1915 goda //Vestny`k Krasnogo Kresta.-1915.-#3.- S.823-838.;

14. *Y'zvlecheny'e y'z ocherednogo obzora deyatel'nosty' uchrezhdeny'j Krasnogo Kresta pry' army'yax Yugo-Zapadnogo fronta za maj y'y'yun' mesyaczy //Vestny'k Krasno-go Kresta.-1915.-#9.- S. 3872-3899.*
15. *Kurlov P.G. Gy'bel' y'mperatorskoj Rossy'y' / P.G.Kurlov. - M.: Sovremenny'k, 1992.-255s.*
16. *Nastavleny'e dlya moby'ly'zacy'y' uchrezhdeny'j Obshhestva Krasnogo Kresta voennogo vremeny'. – SPb.: Gosudarstvennaya ty'pografy'ya, 1912. – 60 s.;*
17. *Normal'nyj ustav obshhy'n sester my'loserdy'ya Rossy'jskogo Obshhestva Krasnogo Kresta. – SPb.: Ty'pografy'ya V. Ky'rshbauma, 1903. – 36 s.*
18. *Obzor deyatel'nosty' uchrezhdeny'j, sostoyashhego pod vysochajshy'm pokrovy'tel'stvom ee y'mperatorskogo vely'chestva gosudaryny' y'mperatry'czy Mary'y' Fedorovny Rossy'jskogo Obshhestva Krasnogo Kresta na Kavkazskom fronte za maj, y'yun'y'yul' mesyaczy 1915goda. – Ty'fly's: Elektropechatnya Ty'fly'sskoj # 2 tyur'my, 1915. – 101 s. + 78 s.(pry'lozh.);*
19. *Osnovany'e Rossy'jskogo Obshhestva Krasnogo Kresta y' razvy'ty'e ego deyatel'nosty' v pery'od 1867-1875gg. Sy'stematy'chesky'j sborny'k matery'alov: V 2-x t. - Ky'ev, 1881.-T. 1. - 272 s. +240 s. +74s.*
20. *Otchet glavnoupolnomochennogo pry' Kavkazskoj army'y' barona L.K. Knorry'nga //Vestny'k Krasnogo Kresta.-1915.-#1.-S.329-333.;*
21. *Otchet glavnoupolnomochennogo Rossy'jskogo Obshhestva Krasnogo Kresta pry' army'yax Yugo-Zapadnogo fronta. Za vremya s nachala kampany'y' po 1 yanvarya 1916 g. Chast' I.-Petrograd: Gosudarstvennaya Ty'pografy'ya, 1917. – 267 s.*
22. *Otchet o deyatel'nosty' Rossy'jskogo Obshhestva Krasnogo Kresta vo vremya russko-yaponskoj vojny: V 2-x t. – SPb.: Ty'pografy'ya Glavnogo Upravleny'ya Ude-lov,1911.-T. 1.-922s + XVI.;*

23. *Otchet o deyatel'nosty' Rossy'jskogo Obshhestva Krasnogo Kresta vo vremya russko-yaponskoj vojny: V 2-x t. – SPb.: Ty'pografy'ya Glavnogo Upravleny'ya Ude-lov, 1911. - T.2.-962s + XXII.;*
24. *Otchet osoboupolnomochennogo Rossy'jskogo Obshhestva Krasnogo Kresta N.P.Urusova za vremya s 1 avgusta 1914 g. po 1 fevralya 1915 g. //Vestny'k Krasnogo Kresta.-1915.-№6.-S.2331-2349.*
25. *Otchet po podgotovke zapasnyx sester Krasnogo Kresta voennogo vremeny' v 1912-13 godu. – SPb.: Gosudarstvennaya ty'pografy'ya, 1914.- 64 s.*
26. *Otchet Rossy'jskogo Obshhestva Krasnogo Kresta, sostoyashhego pod vysochaj-shy'm pokrovy'tel'stvom ee y'mperatorskogo vely'chestva gosudaryny' y'mperatry'czy Mary'y' Fedorovny, za 1914 god. Chast' II. Obshhy'j obzor deyatel'nosty' Obshhestva. – Petrograd: Gosudarstvennaya ty'pografy'ya, 1915.- 298s.;*
27. *Otchet Rossy'jskogo Obshhestva Krasnogo Kresta, sostoyashhego pod vysochaj-shy'm pokrovy'tel'stvom ee y'mperatorskogo vely'chestva gosudaryny' y'mperatry'czy Mary'y' Fedorovny, za 1915god. Chast' II. Obshhy'j obzor deyatel'nosty' Obshhestva. – Petrograd: Gosudarstvennaya ty'pografy'ya, 1916.- 286s.*
28. *Ocherk vozny'knoveny'ya y' deyatel'nosty' Rossy'jskogo Obshhestva Krasnogo Kresta. – SPb.: Gosudarstvennaya ty'pografy'ya, 1913.-63s.;*
29. *Paleolog M. Czarskaya Rossy'ya vo vremya my'rovoj vojny / M.Paleolog. - M.: Nauka, 1992.-240s.*
30. *Perepy'ska V.A.Suxomly'nova s N. N.Yanushkevychem //Krasnyj arxy'v.- 1923.-T. 3(9).-S.29-74.*
31. *Py'rogov N. Y'. Y'story'chesky'j obzor dejstvy'j Krestovozdvy'zhenskoj Obshhy'ny sester popecheny'ya o raneny'x y' bol'nyx v voennyx gospy'talyax v Krymu y' v Xersonskoj guberny'y' s 1 dekabrya 1854 po 1 dekabrya 1855.*

- /Sevastopol'sky'e py's'-ma N.Y'.Py`rogoва 1854-1855. Pod redakcy`ej y` s pry`mechany`yamy` Yu.G.Maly`sa. – SPb.: Ty`pografy`ya M.Merkusheva, 1907. – 231 s.
32. Postanovleny`e narodnogo komu`ssara pocht y` telegrafov o povysheny`y` pochtovo-telegrafnyx taks y` tary`fov. //Dekrety Sovetskoj vlasty`: V 3-x t. – M.: Gospoly`ty`zdat, 1957-1964.-T. 1.-S.420-424.
33. Polnoe sobrany`e zakonov Rossy`jskoj y`mpery`y`. Sobrany`e vtoroe. - T. XLII.- #44519 ot 03.05.1867 g. – SPb., 1871.-S.424-432.;
34. Polnoe sobrany`e zakonov Rossy`jskoj y`mpery`y`. Sobrany`e vtoroe. - T.LSh.- #58217 ot 19.02.1878 g.- SPb., 1880.-S. 120-121.;
35. Polnoe sobrany`e zakonov Rossy`jskoj y`mpery`y`. Sobrany`e tret`e. - T. IX.- #5989 ot 07.05.1889 g. – SPb., 1891.-S. 188-199.;
36. Polnoe sobrany`e zakonov Rossy`jskoj y`mpery`y`. Sobrany`e tret`e. - T.XSh.- #9511 ot 17.04.1893 g. -SPb., 1897.-S.208-213.
37. Ranenye ofy`cery y` ny`zhny`e chy`ny, y`x evakuacy`ya, denezhnoe y` veshhevoe dovol`stvy`e, pensy`onnoe pravo, a takzhe obespecheny`e semej ly`cz, pry`zvannyx na vojnu. Sborny`k zakonov y` rasporyazheny`j. – Petrograd: Gosudarstvennaya ty`pogra-fy`ya, 1915.-228s.;
38. Rossy`jskoe Obshhestvo Krasnogo Kreста. Y`story`chesky`j obzor deyatel`nosti`. – SPb.: Leshtukovskaya parovaya skoropechatnya P. O. Yablonskogo, 1902. – 143 s.
39. Rossy`ya v vojnax XX veka: Staty`sty`cheskoe y`ssledovany`e. – M.: OLMA-PRESS, 2001. – 608 s.;
40. Sborny`k glavnejshy`x, kasayushhy`xsya deyatel`nosti` Rossy`jskogo obshhestva Krasnogo Kreста zakonopolozheny`j y` glavnejshy`x dejstvuyushhy`x cy`rkulyarov Glav-nogo upravleny`ya nazvannogo obshhestva. Y`zd. 2-e, dop. Po 1 yanv. 1917 g. - Petro-grad, 1917. - 309s.;

41. *Sborny`k zakoneny`j y` rasporyazheny`j o pry`zreny`y` voy`nsky`x chy`nov y` y`x semej. - Petrograd: Gosudarstvennaya ty`pografy`ya, 1916. - 873 s.*
42. *Spy`sok leчебных zavedeny`j vnutrennego rajona y`mpery`y`, naxodyashhy`xsya v vedeny`y` glavnoupolnomochennogo Rossy`jskogo Obshhestva Krasnogo Kresta y` drugy`x uchrezhdeny`j y` vedomstv k 1 yanvary 1915goda. - Petrograd: Gosudarstvennaya ty`po-grafy`ya, 1916.-364s.;*
43. *Spy`sok uchrezhdeny`j Rossy`jskogo Obshhestva Krasnogo Kresta na te`atre vo-ennыx dejstvy`j. Na 1 fevralya 1916 g.- Petrograd: Gosudarstvennaya ty`pografy`ya, 1916. - 99s.;*
44. *Spy`sok uchrezhdeny`j Rossy`jskogo Obshhestva Krasnogo Kresta na teatre voennyx dejstvy`j. Na 1y`yunya 1917g. - Petrograd: Gosudarstvennaya ty`pografy`ya, 1917.-82s.*
45. *Urlany`s B. Cz. Vojny y` narodonaseleny`e Evropy: lyudsky`e potery` voo-ruzhennyx sy`l evropejsky`x stran v vojnax XVII – XX vv. (Y`story`ko-staty`sty`cheskoe y`ssledovany`e) / B. Cz.Urlany`s. – M.: Socz`akgy`z, 1960. – 565 s.*
46. *Ustav Rossy`jskogo Obshhestva Krasnogo Kresta, sostoyashhego pod vyso-chajshy`m pokrovy`tel`stvom ee y`mperatorskogo vely`chestva gosudaryny` y`mperatry`-czy Mary`y` Fedorovny. – Baku: Elektropechatnya Bak. Gubern. Pr., 1915. – 80 s.*

УДК 94(37).05.07.

ЗГАДКИ ПРО ДАВНЬОРИМСЬКИХ БАНКІРІВ У «КОРПУСІ ЛАТИНСЬКИХ НАПИСІВ»

кандидат історичних наук, доцент, Сайко М. М.

Буковинський державний фінансово-економічний університет, Україна,
Чернівці

У статті проаналізовані згадки про банкірів Стародавнього Риму, у римських написах, розміщених у одній із найповніших збірок латинських текстів – «Корпусі латинських написів». Для розкриття теми використані латинські написи, знайдені у самому місті Рим, італійських регіонах і деяких римських провінціях. Наведені згадки про дві категорії римських банкірів: аргентаріїв та нуммуларіїв, а також визначено, що римськими банкірами могли бути вільні римляни, вільновідпущеники і раби. Проаналізовані латинські написи дають унікальний матеріал щодо наявності, соціального складу і місць розташування римських банкірів, і ці відомості надзвичайно важливі для подальшого вивчення кредитно-банківських відносин в Античному Римі.

Ключові слова: Античний Рим, банкіри, аргентарії, нуммуларії, латинські написи.

Сайко М. Н. Упоминания о древнеримских банкирах в «Корпусе латинских надписей» / Буковинский государственный фиеансово-экономический университет, Украина, Черновцы

В статье проанализированы упоминания о банкирах Древнего Рима, в римских надписях, размещенных в одном из самых полных сборников латинских текстов – «Корпусе латинских надписей». Для раскрытия темы использованы латинские надписи, найденные в самом городе Рим, итальянских регионах и некоторых римских провинциях. Приведены упоминания о двух категориях римских банкиров: аргентариях и

нуммуляриях, а также определено, что римскими банкирами могли быть свободные римляне, вольноотпущенники и рабы. Проанализированные латинские надписи дают уникальный материал о наличии, социальном составе и местах расположения римских банкиров, и эти сведения чрезвычайно важны для дальнейшего изучения кредитно-банковских отношений в античном Риме.

Ключевые слова: Античный Рим, банкиры, аргентарии, нуммулярии, латинские надписи.

Saiko M. M. *Mentioning of the Ancient Roman bankers in the «Corpus of Latin inscriptions»/ Bukovina State Finance and Economics University, Ukraine, Chernovtsy*

The article analyzed mentioning of the Ancient Rome bankers in Roman inscriptions placed in one of the most complete collections of Latin texts – «Corpus of Latin inscriptions». To reveal the topic Latin inscriptions found in the city of Rome, Italian regions and some of Roman provinces were used. Mentioning of two categories of Roman bankers: argentarii and nummularii was provided, and also it was determined that free Romans, freedmen and slaves could be Roman bankers. Analyzed Latin inscriptions contribute a unique material on the social composition and location of Roman bankers, and this information is vital to the continued study of credit and banking relations in Ancient Rome.

Keywords: Ancient Rome, bankers, argentarii, nummularii, Latin inscriptions.

Вступ. Людей, які займалися кредитними і, взагалі, банківськими операціями у Римі називали «лихварями» або «процентщиками» (feneratores, foeneratores). Це слово походило, як роз'яснив Авл Гелій, від терміну «відсоток» чи «прибуток» (faenus) (Gell. XVI. 12. 27). Втім, у середовищі таких «процентщиків» можна виділити декілька категорій. Найчисленніша група була представлена власниками міняльних контор, яких називали на грецький манер «трапезитами» (trapesitae від гр. trapesa – «стіл») [1, с. 83, 2, с. 30; 3, с. 27-31; 4, с. 515], або латиною: аргентаріями (argentarii від лат.

argentum – «срібло») [1, с. 83-84; 3, с. 26; 4, с. 515], «нуммуларіями» (nummularii від лат. nummus – «монета») [1, с. 84; 2, с. 10] чи «менсаріями» (mensarii від лат. mensae – «стіл») [5, с. 65]. Поряд з розмінними операціями, ці підприємці виконували також і основні банківські операції.

Згадки про римських банкірів знаходимо в літературних, господарських і юридичних джерелах, а також у численних надгробних написах та на спеціально встановлених стелах. Найбільш об'ємним збірником написів Стародавнього Риму по-праву вважається «Корпус латинських написів» (Corpus Inscriptionum Latinarum). Це зібрання латинських текстів, публікувати які стали з ініціативи видатних німецьких вчених з Берлінської академії наук (Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften) Теодора Mommsen, Євгенія Бормана, Германа Десау і Вільгельма Генцена з 1853 р. [6].

Формулювання мети статті та завдань.

У «Корпусі» не згадуються ні трапезити, ні менсарії, проте у цій збірці знаходимо велику кількість написів, які стосуються аргентаріїв і нуммуларіїв. Означені написи використали у своїх роботах дослідники кредитної справи і банків у Стародавньому Римі, серед яких відзначимо змістовні дослідження Жана Андро [2], Петра Нічипорука [3], Моріца Фогта [4], Вільгельма Краута [5], Людвіга Міттайса [7] та багатьох інших авторів. Однак до цього часу не була здійснена цілеспрямована робота, щодо обліку і аналізу цих написів. У 2014 р. ми опублікували роботу, в якій вивчалися латинські написи, поміщені в «Корпусі...» [1], проте, основна увага у ній була приділена іншим категоріям підприємців. Тому, основним завданням даної статті даній статті є аналіз згадок про аргентаріїв і нуммуларіїв з метою ввести ці відомості у науковий обіг для подальшого дослідження кредитних відносин у Стародавньому Римі.

Виклад основного матеріалу статті.

Для розкриття теми використані томи: II – «Латинські написи Іспанії» (Inscriptiones Hispaniae Latinae), III – «Написи Азії і латинські написи

Європейської Греції та Іллірика» (*Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae*), V – «Написи Цизальпінської Галлії» (*Inscriptiones Galliae Cisalpinae*). VI – «Написи міста Рим» (*Inscriptiones Urbis Romae*), XI – «Написи Емілії, Етрурії, Умбрії» (*Inscriptiones Aemiliae, Etruriae, Umbriae*), а також XIV – «Старі латинські написи Лація» (*Inscriptiones Latii veteris Latinae*).

Найбільша кількість написів, у яких згадуються банкіри-мінняли знайдена у самому Місті. Спочатку проаналізуємо написи, які стосуються аргентаріїв. У двох із них мова йде про аргентаріїв, які працювали на Римському форумі, біля храму братів Діоскурів (Кастора і Поллукса), який звичайно називали храмом Кастора: «Марк Канулей Філонікус відпущеник Марка, аргентарій за храмом Кастора» (*M. Canuleus M. L. Philonicus argentar. post aeden Castoris...*) (CIL. VI. 363); «Луцій Кандід Евельпістус, аргентарій за храмом Кастора» (*L. Candidus Evelpistus argentarius pos. aed. Cast...*) (CIL. VI. 9177). Зауважимо, що згаданий храм знаходився у південно-східній частині Римського форуму, і що важливо – перед фасадом цього храму знаходилася грошова біржа, а за храмом – мінняльні контори [8, с. 136-137].

В інших написах згадуються аргентарії, які працювали на інших форумах і ринках Міста. У цих написах згадані «Гай Кацій, вільновідпущеник Гая, аргентарій на есквілінському ринку (*C. Cacius C. L... argentarius de foro Esquilino*) (CIL. VI. 9179); «Луцій Веттій, аргентарій на есквілінському ринку» (*L. Vetti...argentari a foro Esquilino*) (CIL. VI. 9180); «аргентарії і негоціанти на ринку худоби» (*argentari et negotiantes boari*) (CIL. VI. 1035); «Луцій Кальпурній Дафн, аргентарій на великому м'ясному ринку (*L. Calpurnio Daphno argentario macelli Magni*) (CIL. VI. 9183); «Авл Вівенній Еротіан вільновідпущеник Авла, аргентарій на Велабрі» (*A. Vivenni A. L. Erotiani argentari de Velabro...*) (CIL. VI. 9184).

Серед написів, у яких згадуються банкіри винного ринку відзначимо сімейне захоронення родини Кауциліїв. Там згадані імена: «Публій Кауцилій

Фелікс відпущеник Публія, аргентарій на винному ринку» (P. Caucilius P. L. Felix argent de foro vinario); «Публій Кауцилій Євтих, відпущеник Каліппа, аргентарій на винному ринку» (P. Caucilius Calippi L. Eutichus argentarius de foro vinario); «Публій Кауцилій Сперат, аргентарій на винному ринку» (P. Caucilius Speratus argentarius de foro vinario). Ім'я ще одного аргентарія із родини Кауциліїв помішене на іншому надгробку «Публій Кауцілій Сальвій вільновідпущеник Публія... аргентарій на винному ринку (P. Caucilius P. L... Salvius... argentari de foro vinario)» (CIL. VI. 9182) [1, с. 86].

Збереглося також немало написів міста Рим, у яких не вказане місце, де працював банкір: «Антигон, вільновідпущеник цезаря Германіка, аргентарій» (Antigonis Germanici Caesaris L. argentarius...) (CIL. VI. 4328); «Гай Октавій Крест вільновідпущеник, аргентарій» (...C. Octavius Chresti L. argentarius) (CIL. VI. 4329); «Марцелл аргентарій» (...Marcellae argentarius...) (CIL. VI. 4422; 4423), (...Marcel. arg...) (CIL. VI. 4424), (...Marcell. argent...) (CIL. VI. 4425); «Музеус аргентарій» (Musaeus argent.) (CIL. VI. 5820); «Авл Кутус. раб, аргентарій» (A. Cutus... ser. arg...) (CIL. VI. 9155); «Публій Амбівій Євн, аргентарій» (P. Ambivio Evno arg...) (CIL. VI. 9156); «Антонін, аргентарій» (...Antonini argent...) (CIL. VI. 9157); «Децим Капт Ікар аргентарій» (D. Capti Icarī argentari...) (CIL. VI. 9158); «Тит Клавдій Аполон, аргентарій» (Ti Clavdi Apolloni argent.) (CIL. VI. 9159); «Фабій Нікомед аргентарій» (...Fabius Nicomedes argentarius...) (CIL. VI. 9160); «Елій аргентарій» (...Helias argentar...) (CIL. VI. 9161); «Публій Юній Кресцент аргентарій» (P. Iunius Crescens argenta...) (CIL. VI. 9164); «Марк Лолій, відпущеник Марка аргентарій» (M. Lollius M. L. arg...) (CIL. VI. 9165); «Авл Муцій вільновідпущеник, аргентарій» (A. Mucius L... arg...) (CIL. VI. 9166); «Філерот, аргентарій, вільновідпущеник» (...Philerotis argen. L...) (CIL. VI. 9167); «Марк Помпоній Флакк, вільновідпущеник Марка, аргентарій» (M. Pomponi M. L. Flacco argentari...) (CIL. VI. 9168); «Скірт, аргентарій» (Scirtus argen.) (CIL. VI. 9169); «Публій Октавіор аргентарій» (P. Octavior argentar

(CIL. VI. 9172), а також декілька фрагментів, на яких можна розрізнити термін «аргентарій» (CIL. VI. 9173, 9174, 9175, 9176, 9185) [1, с. 87].

Серед написів Італії відзначимо напис на стелі, знайденої в місті Аримін: «Квінту Гереннію Етруску Мезію Децію аргентарії і виноторговці міста Аримін (Q. Herennio Etrusco Messio Decio... argentarii et negotiantes vini supernat. Et Arimin...) (CIL. VI. 1101). Ця стела була поставлена у 251 р. на честь Квінта Геренія Етруска, сина і співправителя імператора Деція.

Одним із найважливіших занять банкірів було проведення аукціонів [3, с. 10, 31]. Такого банкіра-аукціоніста називали в Римі «банкіром-збирачем» (argentarius-coactor), або просто «збирачем» (coactor) [3, с. 55-62]. Ми приведемо написи, в яких згадуються «банкіри-збирачі»: «Тит Стаберій Секунд коактор-аргентарій» (T. Staberio Secundo coactori argentario) (CIL. VI. 1923); «Тит Клавдій Секунд Філіппіан, імператорський вільновідпущеник, коактор-аргентарій» (Ti Claudio Aug. lib. Secundo Philippiano coactor argentarius) (CIL. VI. 8728); «Квінт Фульвій аргентарій-коактор біля воріт винного ринку» (Q. Fulvio argentar. coactor de portu vinario...) (CIL. XI. 3156); «імператорський муж коактор-аргентарій» (...viro aug. coactori argentario...) (CIL. XI. 5285); «Марк Ульпій Марціал вільновідпущеник Августа імператорський коактор-аргентарій» (M. Ulpio Aug. Lib. Martiali coactori argentario caesaris nostrum...) (CIL. XI. 3820); «Фабіус... коактор-аргентарій» (...Fabius... coactor argentarius... (CIL. XIV. 470); «Луцій Доміцій Агафемер Парідис імператорський відпущеник-коактор» (L. Domitio Agathemero Paridis lib.... caesaris coactori) (CIL. XIV. 2886); «коактор-аргентарій» (...coactor argentarius...) (CIL. V. 8212). У декількох написах зустрічаємо термін коактор: «Луцій Персій Діфіл коактор...» (L. Persius Diphilus coactor...) (CIL. II. 2239; VI. 1860); «Публій Кауцілій Ерот вільновідпущеник Сальвія винний коактор на винному ринку» (P. Caucilius Salvi L. Eros coactor vinarius de foro vinario...) (CIL. VI. 9181, 9186); «Тит Флавій Пріск Секундіан коактор» (T. Claudio Prisco Secundiano coactori) (CIL. VI. 9187); «Публій Фабій Філократ,

відпущеник Публія, коактор» (P. Fabius P. L. Philocrat coactor) (CIL. VI. 9188); «коактори біли ворот винного ринку» (...coactoris a porta vinario...) (CIL. VI. 9189), (...coactor de porto vinar...) (CIL. VI. 9190); «коактор» (...coactori...) (CIL. XIV. 2744) [1, с. 84].

Важливу роль в кредитній справі відігравали також нуммуларії (лат. «nummularius» від «nummus» – «монета») – це власне міняйли (чи банкіри), що перебували на державній службі. Вони займалися перевіркою (на відповідність стандарту) нових монет (probatio nummorum), приймали старі й іноземні монети [1, с. 84; 2, с. 51-54; 4, с. 517]. Поступово різниця між аргентаріями і нуммуларіями стиралася і між ними вже не бачили ніякої різниці. Із часом нуммуларії почали виконувати ті ж самі банківські операції, що й аргентарії.

Більшість написів про нуммуларіїв також знайдені в Місті. Приводимо частину з них. «Марк Ульпій Секунд, нуммуларій державної монетарні» (M. Ulp. Secundo nummulario offic. monet.) (CIL. VI. 8461); «Тит Флавій Генетлій, нуммуларій у базиліці Юлія» (T. Flavius Genethlius nummul. de basilica Iulia) (CIL. VI. 9709); «Фортунат, нуммуларій у базиліці Юлія» (Fortunati nummulari de basilica Iulia) (CIL. VI. 9711); «Марк Сальвій Секунд вільновідпущеник, нуммуларій біля цирку Фламінія» (M. Salvio M. L. Secundo nummulario de circo Flaminio) (CIL. VI. 9713); «Гай Сульпіцій Баттар, нуммуларій біля «тверезого Меркурія» (C. Sulpicius C. L. Battara nummularius a Mercurio sobrio...) (CIL. VI. 9714). «Тверезим Меркурієм», вочевидь, називали джерело біля храму Меркурія на Целії. «Луцій Суєстилій Клар аргентарій біля шести олтарів собі і своєму родичу Луцію Суєстилію Лету нуммуларію біля шести олтарів» (L. Suestilius L. L. Clarus argentarius ab sex areis sibi et L. Suestilio Laeto nummulario ab sex areis) (CIL. VI. 9178). Де знаходилося це місце, втім, невідомо.

У декількох написах місце перебування нуммуларія не вказане: «Геркул державний нуммуларій» (Herculi... nummulari officinarum...) (CIL. VI. 298);

Тит Юлій Юкунд, нуммуларій» (*Ti Iulius Iucundus numularius*) (CIL. VI. 3989); «Флакк нуммуларій» (*Flacci numm*) (CIL. VI. 4456); фрагменти, в яких можна розібрати слово «нуммуларій» (CIL. VI. 8639, 9706, 9707, 9708).

Немало написів знайдені в Італії та провінціях. Приведемо декілька з них: «Дідім, імператорський відпущеник, нуммуларій у провінції Верхня Паннонія» (*Didimus Aug. lib. ex nummul. provinciae Pannoniae superioris*) (CIL. III. 4035); «Луцію Юнію Секунду, нуммуларію брат і раб» (*L. Iulii Secundi nummularii frater et servus*). Останній напис знайдений у місті Емерита в Іспанії (CIL. II. 498). Досить цікавий надгробок був знайдений в Остії: «Публію Елію Лібералу, відпущенику Августа, прокуратору нуммуларіїв державної продовольчої служби Остії» (*P. Aelio Augusti liberto Liberali procuratori annonae Ostiensis... praeposito mensae nummulariae fisci frumentarii Ostiensis*) (CIL. XIV. 2045). У місті Пренесте знайдено вотивний напис нуммуларіїв, присвячений богині Фортуні Примігенії (*Nummular(i) Fort(unie) Prim(igeniae) dant*) (CIL. XIV. 2879) [2, с. 31].

Як видно із вищенаведених написів, у них зустрічаються імена як приватних осіб, так і державних службовців. Серед останніх відзначимо імператорського аргентарія-коактора (*coactori argentario caesaris nostrum*) Марка Ульпія Марціала (CIL. XI. 3820); Марка Ульпія Секунда, нуммуларія державної монетарні (*nummulario offic. monet.*) (CIL. VI. 8461); державного нуммуларія (*nummulari officinarum*) Геркула (CIL. VI. 298), а також прокуратора нуммуларіїв в Остії Публія Елія (CIL. XIV. 2045). Всі інші згадані у написах банкіри були приватними особами.

Переважна більшість аргентаріїв, рівним чином, як і значна частина нуммуларіїв були вільновідпущениками. Серед них є відпущеники корони: аргентарій Антігон, відпущеник Германіка (*Germanici Caesaris L.*) (CIL. VI. 4328), аргентарії-коактори Тит Клавдій Секунд Філіппіан імператорський відпущеник (*Aug. lib.*) (CIL. VI. 1859), Марк Ульпій Марціал імператорський відпущеник (*Aug. Lib.*) (CIL. XI. 3820), Луцій Доміцій Агафемер Парідіс

імператорський відпущеник (*lib.... caesaris*) (CIL. XIV. 2886), нуммуларій із Верхньої Паннонії імператорський відпущеник (*Aug. lib.*) Дідім (CIL. III. 4035), прокуратор нуммуларіїв державної продовольчої служби в Остії, імператорський відпущеник (*Augusti liberto*) Публій Елій (CIL. XIV. 2045).

Відзначимо також відпущеників приватних осіб. Серед них: Марк Канулей Філонікус відпущеник Марка (M. L.), аргентарій за храмом Кастора (CIL. VI. 363); Гай Кацій вільновідпущеник Гая (C. L.), аргентарій на есквілінському ринку (CIL. VI. 9179); Авл Вівенній Еротіан, вільновідпущеник Авла (A. L.) аргентарій на Велабрі (CIL. VI. 9184); Публій Кауцилій Фелікс відпущеник Публія (P. L.), Публій Кауцилій Євтих, відпущеник Каліппа (*Calippi L.*) (CIL. VI. 9181), Публій Кауцілій Сальвій вільновідпущеник Публія (P. L.) (CIL. VI. 9182) усі аргентарії на винному ринку; Гай Октавій Крест, вільновідпущеник (L.) (CIL. VI. 4329); Марк Лолій відпущеник Марка (M. L.), аргентарій (CIL. VI. 9165); Авл Муцій вільновідпущеник (L.), аргентарій (CIL. VI. 9166); Філерот, вільновідпущеник (L.), аргентарій (CIL. VI. 9167), Марк Помпоній Флакк, вільновідпущеник Марка (M. L.), аргентарій (CIL. VI. 9168); «Публій Кауцілій Ерот вільновідпущеник Сальвія (*Salvi L.*), (CIL. VI. 9181, 9186); Публій Фабій Філократ, відпущеник Публія (P. L.), коактор (CIL. VI. 9188); Марк Сальвій Секунд, вільновідпущеник Марка, нуммуларій (M. L.) (CIL. VI. 9713).

Виконувати обов'язки банкіра могли також і раби. Мабуть їх було небагато, бо серед наших написів знаходимо лише один випадок, коли аргентарієм був раб. Це вищезгаданий Авл Кутус, раб-аргентарій (*ser. arg*) (CIL. VI. 9155).

Серед міняйл зустрічаються й вільні особи, такі як згадувані вище Луцій Кандід Евельпістус, аргентарій за храмом Кастора (CIL. VI. 2. 9177); Луцій Веттій, аргентарій на есквілінському ринку (CIL. VI. 9180); Луцій Кальпурній Дафн, аргентарій на великому м'ясному ринку (CIL. VI. 9183); Публій Кауцилій Сперат, аргентарій на винному ринку» (CIL. VI. 9181); аргентарії:

Публій Амбівій Євн (CIL. VI. 9156); Децим Капт Ікар (CIL. VI. 9158); Тит Клавдій Аполон, (CIL. VI. 9159); Публій Юній Кресцент (CIL. VI. 9164); нуммуларії: Гай Сульпіцій Баттар (CIL. VI. 9714) Тит Флавій Генетлій (CIL. VI. 9709) і Тит Юлій Юкунд (CIL. VI. 3989); коактор Тит Стаберій Секунд (CIL. VI. 1923) (CIL. VI. 9187). Причому, слід зазначити, що більшість імен цих вільних римлян неспростовно свідчать, що такими вони вирости в родинях вільновідпущеників, а їх прашури теж колись були рабами. Так когномен Секунд («другий») свідчить про рабський стан предків цієї людини, бо порядкові числівники римляни часто застосовували, обираючи імена для рабів.

Судячи з того, що в жодному з написів вільних римлян немає ніяких слідів титулатури вершників, всі ці особи належали до плебсу і не мали відношення до вищих станів давньоримського суспільства.

Висновки. Таким чином, аналіз латинських написів, зібраних у «Корпусі латинських написів» показав, що аргентарії і нуммуларії працювали як у самому Місті на форумах та ринках, так і в італійських і провінційних містах. Серед них були як державні службовці, так і приватні особи. Подавляюча частина банкірів були вільновідпущениками імператора і приватних осіб, хоча серед них зустрічалися раби і вільні особи. Усі без винятку банкір-мінйали належали до плебсу, бо титулатура вершників жодного разу не зафіксована.

Отримані результати щодо наявності, соціального складу і місць розташування аргентаріїв і нуммуларіїв можуть бути використані у подальшому вивченні кредитно-банківських відносин в Античному Римі.

Література:

1. Сайко М. М. «Корпус латинських написів» як джерело для вивчення кредитних відносин і банківської справи в античному Римі / М. М. Сайко // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології:

Збірник наукових праць / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, кафедра етнології, античної та середньовічної історії. – Чернівці: Видавничий дім «Букрек», 2014. – Том I (37). – С. 80-95.

2. *Andreau J. Banking and business in the Roman World / J. Andreau. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – 176 p.*

3. *Niczyporuk Piotr. Bankierzy i operacje bankierskie w starożytnym Rzymie / Piotr Niczyporuk. – Białystok: Temida 2, 2013. – 292 s.*

4. *Voigt M. Über die Bankiers, die Buchführung und die Litteralobligation der Römer / M. Voigt // Abhandlungen der Königlich Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften. Dreiundzwanzigsrer Band. – Leipzig, 1888. – S. 515-577.*

5. *Kraut Wilhelm. De argentariis et nummulariis commentatio / Wilhelm Kraut. – Gottingae : apud Henricum Dieterich, 1826. – 136 s.*

6. *CIL Open Access. [Online resource]. – Access mode: // <http://arachne.uni-koeln.de/drupal/?q=en/node/291>.*

7. *Mittes L. Trapezitika / L. Mittes // Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung. – Bd. 19 (32). – 1898. – S.198-260.*

8. *Сайко М. Н. Ianus medius (денежная биржа на римском форуме) / М. Н. Сайко // Вестник древней истории. – 2015. – № 1. – С. 135-144.*

References:

1. *Saiko M. M. «Korpus latyns'kykh napysiv» jak dzherelo dlja vyvchennja kredytnykh vidnosyn i bankiv's'koji spravy v antychnomu Rymy / M. M. Sajko // Pytannja starodavn'hoji ta serednjovichnoji istoriji, arkheologhiji j etnologhiji: Zbirnyk naukovykh pracj / Chernivec'kyj nacional'nyj universytet imeni Jurija Fed'kovyicha, kafedra etnologhiji, antychnoji ta serednjovichnoji istoriji. – Chernivci: Vydavnychyj dim «Bukrek», 2014. – Tom I (37). – S. 80-95*

2. *Andreau J. Banking and business in the Roman World / J. Andreau. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – 176 p.*

3. *Niczyporuk Piotr. Bankierzy i operacje bankierskie w starożytnym Rzymie / Piotr Niczyporuk. – Białystok : Temida 2, 2013. – 292 s.*

4. Voigt M. *Über die Bankiers, die Buchführung und die Litteralobligation der Römer* / M. Voigt // *Abhandlungen der Königlich Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften. Dreiundzwanzigsrer Band.* – Leipzig, 1888. – S. 515-577.
5. Kraut Wilhelm. *De argentariis et nummulariis commentatio* / Wilhelm Kraut. – Gottingae : apud Henricum Dieterich, 1826. – 136 s.
6. CIL Open Access. [Online resource]. – Access mode: // <http://arachne.uni-koeln.de/drupal/?q=en/node/291>.
7. Mittes L. *Trapezitika* / L. Mittes // *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung.* – Bd. 19 (32). – 1898. – S.198-260.
8. Saiko M. N. *Ianus medius (denezhnaya birzha na rimskom forume)* / M. N. Sayko // *Vestnik drevney istorii.* – 2015. – № 1. – S. 135-144

РОЗДІЛ II. ПИТАННЯ ПОЛІТОЛОГІЇ ТА ПРАВА

УДК 323.14 (321.64)

ВИТОКИ ТА СУТНІСТЬ «HERRENVOLK РЕЖИМІВ»:

ЕТНОКОНФЛІКТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

кандидат філософських наук, Маруховська-Картунова О. О.

Університет економіки та права «КРОК», Україна, м. Київ

Стаття присвячена етноконфліктологічному аналізу витоків та сутності одного з найбільш жорстоких етнополітичних режимів, зокрема «Herrenvolk режиму». Виявлено, що його теоретичні засади були сформовані ще у XVII ст. в Англії та Голландії, апробовані й втілені ними в життя спочатку в Ірландії, Північній Америці, Східній Індії та Південній Африці, а дещо пізніше його запроваджено правлячою елітою в США. У XX ст. «Herrenvolk режими» було встановлено у нацистській Німеччині та Південно-Африканській Республіці часів апартеїду. Підтверджено і висвітлено антидемократичну, антигуманну сутність зазначених

етнополітичних режимів. Доведено, що саме їх існування перманентно породжує численні етнополітичні конфлікти, сприяє їх ескалації та перетворенню на етнічні/расові заворушення, революції й війни.

Ключові слова: етноконфліктологічний аналіз, етнополітичний режим, «Herrenvolk режим», «Herrenvolk демократія», антидемократична сутність, расизм, геноцид, етнічні чистки.

Маруховская-Картунова О. А. Истоки и сущность «Herrenvolk режимов»: этноконфликтологический анализ. / Университет экономики и права «КРОК», Украина, Киев

Статья посвящена этноконфликтологическому анализу истоков и сущности одного из наиболее жестоких этнополитических режимов, в частности «Herrenvolk режима». Виявлено, что его теоретические основы были сформированы еще в XVII в. в Англии и Голландии, апробированы и воплощены ими в жизнь сначала в Ирландии, Северной Америке, Восточной Индии и Южной Африке, а позже его использовано в нацистской Германии и Южно-Африканской Республике времен апартеида. Подтверждено и рассмотрено антидемократическую, антигуманную сущность названных этнополитических режимов. Доказано, что именно их существование перманентно рождает многочисленные этнополитические конфликты, способствует их эскалации и перерождению на этнические/расовые столкновения, революции и войны.

Ключевые слова: этноконфликтологический анализ, этнополитический режим, «Herrenvolk режим», «Herrenvolk демократия», антидемократическая сущность, расизм, геноцид, этнические чистки.

Maruchovska-Kartunova O. O. Sources and essence of «Herrenvolk regimes»: ethnoconflictological analysis / University of economic and law «KROK», Ukraine, Kyiv.

The article is devoted to ethnoconflictological analysis of the sources and essence of one of the most savage ethnopolitical regimes, «Herrenvolk regime» in

particular. It was shown that its theoretical foundations were formed in the XVII century in England and Holland, rehearsed and put into practice at first in Ireland, North America, East India and South Africa, and a bit later it was established by the ruling elite in the USA. In the XX century «Herrenvolk regime» was imposed in nazy Germany and the South African Republic at the time of apartheid. The antidemocratic, antihuman essence of above mentioned regimes was confirmed and shown. It was proved that just its existence causes numerous ethnopolitical conflicts, promote its escalation and transformation into ethnic/race revolts, revolutions and wars.

Key words: ethnoconflictological analysis, ethnopolitical regimes, «Herrenvolk regime», «Herrenvolk democracy», antidemocratic essence, racism, genocide, ethnic cleansing.

Вступ. Актуальність даної проблеми обумовлена кількома чинниками. Основні з них: досить слабкий ступінь наукової розробки та висвітлення даної проблематики у вітчизняній та й у відповідній зарубіжній та літературі; певне «забуття» чи навіть перекручування інформації щодо справжніх витоків, реальних винахідників та перших експериментаторів запровадження «Herrenvolk режимів»; спроби деяких західних дослідників підмінити це поняття - поняттям «*Herrenvolk демократія*», що певною мірою перекручує сутність «Herrenvolk режиму»; намагання певних консервативних, правих сил деяких навіть демократичних країни, продовжувати використовувати у внутрішній і зовнішній політиці основні теоретичні постулати «Herrenvolk режимів», зокрема щодо виключності й зверхності своєї групи, нації, країни.

Мета та завдання даної статті полягають у проведенні етноконфліктологічного аналізу витоків та генези епіфеномену «*Herrenvolk режим*», з'ясуванні його теоретичних засад та практик втілення в життя, виявленні і висвітленні його антидемократичного й антигуманного характеру, особливо проведення політики расизму, етнічних чисток і геноциду та

конфліктно-деструктивного потенціалу, зокрема перманентного продукування та ескалації етнополітичних конфліктів, доведенні небезпеки їх перетворення на етнічні громадянські й міждержавні війни та ін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній та й у зарубіжній етнополітологічній та етноконфліктологічній науковій літературі праць, присвячених аналізу проблем «*Herrenvolk* режимів» надзвичайно мало. Пояснити це можна тим, що: по-перше, у сучасному світі вже мабуть не залишилося таких жорстоких етнополітичних режимів у «чистому вигляді»; по-друге, «*Herrenvolk* режими» і як теорія, і як практика є винаходом західної цивілізації, критика на адресу якої не дуже вітається; по-третє, немає даних про те, щоб якісь західні фонди надавали гранти на дослідження цієї проблематики... І тим не менш, актуальність даної проблеми очевидна з огляду на її суто науковий інтерес, а також на те, що й досі в окремих країнах існують певні політичні сили, які відстоюють і поширюють деякі основні постулати, на яких базувалися «*Herrenvolk* режими» в не такому вже й далекому минулому...

Виклад основного матеріалу. Як зазначають численні тлумачні словники, поняття «*Herrenvolk*» складається з двох німецьких слів: *herren*, що є родовим відмінком від слова *herr* – майстер та *volk* – народ, нація. При цьому словосполучення «*Herrenvolk*» тлумачиться як «раса, яка вважає себе зверхньою по відношенню до всіх інших і покликану керувати іншими» [1]. Показово, що в одному зі словників це подається таким чином: «*Herrenvolk*» – раса, нація або група, така, на думку Гітлера, як німці або нацисти, яка вірила в свою зверхність над іншими расами» [2].

Як іменник, словосполучення «*Herrenvolk*» у західній науковій літературі використовується досить рідко. Зазвичай, воно застосовується зі словами «режим» («*Herrenvolk regime*»), «система» («*Herrenvolk system*»), «суспільство» («*Herrenvolk society*» або навіть «демократія» («*Herrenvolk democracy*»). Проте, найчастіше використовується поняття «*Herrenvolk*

режим». При цьому цей режим визначається і тлумачиться як етнополітичний режим, де влада узурпована якоюсь однією етнічною або расовою спільнотою, яка вважає себе зверхньою щодо всіх інших і призначеною панувати та керувати ними. І саме вона встановлює *диктатуру етнічної більшості*, але інколи навіть і *диктатуру етнічної меншості*. При цьому, майже завжди наводяться і аналізуються лише два приклади таких етнополітичних режимів: колишня нацистська Німеччина та Південно-Африканська Республіка часів апартеїду [3]. Про решту держав, правлячі кола яких свого часу встановлювали і підтримували «*Herrenvolk* режими», а сьогодні подекуди користуються їх деякими основними постулатами *не згадується взагалі, або згадується досить рідко*. Причому, якщо й згадуються такі режими, то не як «*Herrenvolk режими*», а вже виключно й неодмінно як «*Herrenvolk демократії*» [4].

Причини поодиноких і неохочих згадок у науковій літературі про «*Herrenvolk* режими» в деяких інших державах можна пояснити тим, що «*Herrenvolk* режими» були встановлені, по-перше, задовго до режимів цього типу в нацистській Німеччині та Південно-Африканській Республіці (ПАР) часів апартеїду. Принагідно нагадаємо, що режим апартеїду існував у ПАР з 1948 по 1991 рр. і базувався на офіційній політиці й практиці расової дискримінації, сегрегації та гноблення щодо місцевого темношкірого населення та переселенців з Азії. По-друге, винахідниками «*Herrenvolk* режимів», їх першими засновниками і користувачами стали держави, які вважаються «колисками» та «берегинями» справжньої демократії, зокрема Англія, Голландія, США та деякі інші.

Проте, аналіз цієї проблематики, на нашу думку, варто розпочинати з подій у США XVII-XIX ст., де було запроваджено «*Herrenvolk* режим», по суті справи, в його класичній формі. Адже при цьому проти корінних народів-індіанців було застосовано політику, внаслідок якої їх було позбавлено земель і майна, значну частину знищено, включно із жінками та дітьми, а

решту загнано до спеціальних резервацій. Зловлених повстанців-індіанців жорстоко катували, страчували або перетворювали на рабів [5, р. 15-18]. Недарма ціла низка американських дослідників вважає таку політику «етнічними чистками», «голокоством» та «справжнім геноцидом» [6].

Щодо афроамериканців, то вони зазнали надзвичайно жорстокої расової дискримінації, сегрегації та «расового рабства (racial slavery)», причому і *de jure*, і *de facto*. До речі, останнє, тобто рабство *de jure*, було остаточно офіційно скасовано в США (штат Міссісіпі), як це не дивно, лише 2013 р. Показово, що деякі дослідники характеризують цю етнорасову політику США як справжній апартеїд і порівнюють її з політикою ПАР часів апартеїду, тобто панування там «Herrenvolk режиму» [7].

Показовою у цьому відношенні є праця відомого американського дослідника Джорджа Фредріксона «Біла зверхність: порівняльне дослідження в американській та південноафриканській історії». Її автор, який першим у науковій літературі провів порівняльний аналіз етнополітичних режимів у США та ПАР, переконливо довів, що вони обидва підпадають під категорію «Herrenvolk режимів» і мають багато спільного і щодо своїх теоретичних засад, і щодо практики втілення в життя. Більше того, він, на численних документах і матеріалах, показав витoki цих режимів, вказав на їх справжні «колиски», тобто прабатьківщини, та виявив історичний ланцюжок їх народження.

Він, зокрема, досить слушно стверджував: «Біла зверхність розпочалася у сімнадцятому столітті в обох країнах з домінуючими аборигенами, які не були темношкірими, і цьому передували «репетиції» (rehearsals) в інших місцях з боку їхніх материнських націй. В Англії жорстоке поневолення «диких ірландців», кельтських «дикунів» (the brutal subjugation of the «Wild Irish», the Celtic «savages»), до колонізації Ольстера, були саме такими репетиціями». В той самий час, голандці експлуатували Східну Індію, щоправда, без намагань експропріювати землі або знищувати тамтешні

корінні народи. «Англіїці – продовжував Дж. Фредріксон, – повторили свій досвід під час колонізації Америки, поведуючись з індіанцями так само, як це вони робили з «дикими ірландцями». Голландці ж повторили свій досвід в Південній Африці, де кочові племена «кої-кої» (*Khoikhoi* або *готтентоти*) «хоч і не були вигнані геть або знищені, але, кінець-кінцем, були позбавлені своєї рідної культури та своєї біологічної ідентичності шляхом перемішування». При цьому, ані англійці в Північній Америці, ані голландці в Південній Африці не вважали корінне населення «придатним і зручним об'єктом» для перетворення на рабів або задовільного розв'язання проблем нестачі робочої сили. Обидві групи колонізаторів вдалися до імпортування «низькокласної робочої сили» зі своїх «матірніх країн» (*mother countries*) як «договірної прислуги», яка прирівнювалася до тимчасового рабства. В Південній Африці це швидко завершилося ввезенням темношкірих рабів з Анголи, а дещо пізніше подібне відбулося і на півдні США [5, р. 239-282].

Отже, історично першим етнополітичним режимом, який вповні заслуговує на назву «*Herrenvolk* режим», можна вважати режим, який встановили англійські колонізатори в Ірландії і який панував там у XVII-XIX ст. Адже вже у ті часи вся повнота влади там належала протестантам, переважну більшість яких становили колонізатори з Англії та Шотландії. Католицька ж частина населення Ірландії, тобто її місцеве населення, була позбавлена права участі у виборах і бути представленою в парламенті та уряді. Католики були також позбавлені права володіти власністю та входити до професійного, соціального і релігійного істеблішменту. Були навіть заборонені змішані шлюби між католиками і протестантами [8, р. 69]. Отже, у відомого північноірландського дослідника Джона МакГері було достатньо підстав для висновку про те, що тогочасний режим в Ірландії мав «чимало схожого з «*Herrenvolk* системою» апартеїдної Південної Африки» [9, р. 454].

Встановлений англійцями «*Herrenvolk* режим», щоправда, у дещо пом'якшеному варіанті, тривалий час продовжував існувати і в Північній

Ірландії, яка 1921 р. була відділена від Ірландії й отримала статус «самоврядного регіону в складі Великобританії». За свідченням вже згадуваного Дж. МакГері, католики і тут «були усунуті від влади *de facto*, якщо не *de jure*» [9, р. 455]. Такою надзвичайно трагічною, маловідомою і досить несподіваною виявляється справжня, не така вже й далека історія зародження, впровадження та існування «*Herrenvolk* режимів»...

Однак, привертає увагу той факт, що і сьогодні в деяких державах, включно з тими, які вважаються «давніми, усталеними демократіями», є чимало сил, які продовжують сповідувати деякі постулати «*Herrenvolk* режимів», зокрема щодо зверхності їхніх груп, народів чи країн по відношенню до інших, та навіть намагаються втілювати ці постулати в життя. Як зазначають деякі американські дослідники, політичні експерти та оглядачі, саме такі позиції і погляди були оприлюднені кандидатом на пост президента США від Республіканської партії під час виборів 2012 р. Міттом Ромні (Mitt Romney). Дехто з них, зокрема стверджує, що цей відомий бізнесмен і державний діяч дотримувався і представляв точку зору американських консервативних сил, які поділяють громадян США на дві великі групи: «расу панів» (the *Herrenvolk*) та «недолудей» (the *Untermenshen*). При цьому, до першої групи, тобто до «*Herrenvolk*», було віднесено 53% населення США, зокрема «багатих» (*haves*), «білих», «англомовних», «справжніх християн» та деяких інших, «які вірять у те, що Америка краща і вища (*superior*) за всі інші країни». До другої групи, тобто «the *Untermenshen*», було зараховано 47% населення, зокрема всіх бідних (*have-nots*), іноземців, лібералів, атеїстів, мусульман, геїв та багатьох інших, яких було обізвано «невдахами», «ледацюгами», «паразитами», «п'явками» і тому подібне, і яких, до того ж, було оголошено «ворогами *Herrenvolk*» [10].

Зрозуміло, що в ситуації, коли до народження, встановлення і підтримки «*Herrenvolk* режимів» виявилися причетними такі «стовпи демократії», як Англія, Голландія та США, використання зазначеного поняття

(«Herrenvolk режим») щодо них стало і залишається на Заході не зовсім модним і зручним. (Мабуть саме це стало однією з причин програшу вже згадуваного М. Ромні на президентських виборах у США 2012 р.). Адже, декого не влаштовував навіть сам термін «режим», якому *a priori* приписується низка певних негативних рис, не говорячи вже про поняття «Herrenvolk режим». Проте вихід, хоч і не зовсім ідеальний, але було знайдено в середині 60-х років минулого століття, коли відомий американський дослідник П'єр Ван Ден Берг ввів у науковий обіг поняття «Herrenvolk демократія» [11]. Можна припускати, що уникнути використання словосполучення «Herrenvolk» і знайти йому належного, але більш нейтрального замітника тоді, як і досі не вдалося. Це сталося, мабуть, з огляду на те, що надто вже специфічним і прикметним виявився зміст зазначеного словосполучення і надто вже він пасував «Herrenvolk режимам», які існували в США та Ірландії у вказані часи. Ситуацію мало врятувати таке «солодке» для правлячих еліт, таке омріяне для широких мас і таке «безмежно гумове» для тлумачень науковцями і політтехнологами поняття як «демократія». Саме воно мало відігравати і досі відіграє роль «фігового листка», прикриваючи всі негативні «родові плями» «Herrenvolk режимів».

Пропонуючи замість поняття «Herrenvolk режим» використовувати поняття «Herrenvolk демократія», П. Ван Ден Берг визначав останню як «парламентський режим, в якому використання влади та виборче право обмежено, *de facto* і *de jure*, в інтересах домінуючої групи». В іншому місці своєї згаданої праці він відверто визнавав, що «Herrenvolk демократія» – це «режим демократичний для раси господ (*master race*), але тираністичний (*tyrannical*) для субординованих груп» [11, р. 29, 19].

Отже, винайдене П. Ван Ден Бергом поняття «Herrenvolk демократія» виявляється, на наш погляд, звичайнісіньким «новоязом», тобто мовою, що була створена ще на початку 50-х років минулого століття Джорджем Оруеллом для маніпулювання суспільною свідомістю в тоталітарному соціумі

[12]. Однак, як бачимо, «новояз» використовується і сьогодні, вже у демократичному суспільстві, але, схоже, що з тією самою метою. Водночас словосполучення «Herrenvolk демократія» можна вважати і своєрідним «оксюмороном» (грец. «οξυμορον – гостророзумна глупота»), що означає свідоме поєднання суперечливих, взаємовиключних понять або слів, що логічно виключають одне одного, таких, наприклад, як «смажений лід», «красномовне мовчання» тощо. І це дійсно так, адже поняття ««Herrenvolk – раса панів» і «democrasy – влада народу» взаємно виключають одне одного...

Висновки. Проведений автором цієї статті етноконфліктологічний аналіз такої тривалої, сумної й трагічної генези «Herrenvolk режимів», засвідчує, що всі вони виступали у ролі своєрідного перпетуммобіле, тобто перманентно діючого генератора етнополітичних конфліктів... Втім, «Herrenvolk режимам», як і іншим етнополітичним режимам, зокрема енократичним, еноклановим, еноконтрольованим режимам і навіть частково т.зв. «етнічним демократіям» певний, інколи навіть тривалий час вдавалося запобігати ескалації цих конфліктів, заганняючи їх углиб, придушуючи у зародку та ін. І тим не менш, раніше чи пізніше, такі конфлікти неодмінно нагадували про себе, але вже вибухаючи енотерористичною діяльністю, етнічними заворушеннями і повстаннями, етнічними/національними революціями, етнічними громадянськими війнами, міждержавними чи навіть світовими війнами. Немає можливості та й потреби перераховувати подібні явища і події, якими вщерть сповнена і з яких, по суті справи, складається історія людської цивілізації. У контексті нашої статті, досить буде згадати лише кілька етно/національно-визвольних повстань і революцій в Ірландії, кілька англо-бурських війн у Південній Африці, громадянську війну в США та ін.

Отже, етнополітичні режими будь-якого типу і особливо «Herrenvolk режими», енократичні, енокланові, еноконтрольовані режими і навіть значною мірою «етнічні демократії» не просто перманентно провокують

народження етнополітичних конфліктів, а й сприяють їх пролонгації та ескалації, а також перешкоджають їх трансформації та розв'язанню. Кіпрська дослідниця Марія Гаджіпавлоу слушно зазначала, що конфлікти, які точаться на Кіпрі, в Північній Ірландії, Шрі Ланці, Ізраїлі та в деяких інших країнах з етнополітичними режимами, перетворилися на „глибоко вкорінені” та „непіддатні врегулюванню”. Їм та їх учасникам притаманні такі риси, як: „страх існування, ментальність „наші та їхні” (us and them), безадресні історичні образи і травми, економічна асиметрія та крах надій на задоволення таких колективних людських потреб, як: ідентичність, безпека, визнання, гідність, участь та справедливість”. Виходячи з цих об'єктивних реалій, вона зробила досить важливий, але невтішний для етнополітичних режимів висновок, який звучить як вирок: „Крах надій на задоволення таких фундаментальних (онтологічних) потреб, а також інституціональна невдача забезпечити їх є причиною конфлікту та його увіковічення чи збереження назавжди” [13, р. 4].

Література:

1. *Dictionary entry overview: What does Herrenvolk mean?* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.audioenglish.org/dictionary/herrenvolk.htm>.
2. *Herrenvolk definition, Herrenvolk meaning.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dictionary.reverso.net/english-definition/Herrenvolk>.
3. *Lijphart A. Power-Sharing in South Africa.* / A. Lijphart. – Berkeley: University of California, 1985.
4. *Herrenvolk Democracy Theory.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://doesnoot.cf/u56/herrenvolk-democracy-theory>; Vickery K. «Herrenvolk» Democracy and Egalitarianism in South Africa and the U.S. South. / K. Vickery. // *Comparative Studies in Society and History.* – 1974. – Vol. 16. – № 13. – P. 309-328.

5. Fredrickson G. *White Supremacy: A Comparative Study in American and South African History*. / G. Fredrickson. – Oxford, Oxford University Press, 1982. – 356 p.
6. Andersen G. *Ethnic Cleansing and the Indian: The Crime That Should Haunt America*. / G. Andersen. – Oklahoma: University of Oklahoma Press 2014. – 472 p.; Jaimes A. (ed.) *The State of Native America: Genocide, Colonization and Resistance*. / A. Jaimes. (ed.) – Boston, MA: South End Press, 1999. – 468 p.; Stannard D. *American Holocaust: The Conquest of the New World*. / D. Stannard. – Oxford: Oxford University Press, 1993. – 416 p.
7. Blashfield J. *Slavery in America*. / J. Blashfield. – N. Y.: True Books, 2011. – 48 p.; Carr J. (eds). *Segregation: The Rising Costs for America*. / J. Carr, N. Kutty. (eds). – London: Routledge, 2008. – 368 p.; Grimke S. *On Slavery and Abolitionism*. / Grimke S., Grimke A. – Penguin Classics, 2015. – 352 p.; Massey D. *American Apartheid: Segregation and the Making of the Underclass*. / Massey D., Denton N. – Harvard: Harvard University Press, 1993. – 312 p.
8. O'Leary B. *The Politics of Antagonism: Understanding Northern Ireland*. / O'Leary B., McGerry J. – London: Athlone Press, 1993. – 358 p.
9. McGerry J. «Democracy» in Northern Ireland. / J. McGerry. // *Nations and Nationalism*. – 2002. – Vol. 8. – №4. – P. 451-474.
10. *The Conservative Worldview: Herrenvolk and Untermenschen* [Електронний ресурс]. Режим доступу: – <http://www.dailykos.com/story/2012/09/23/1135342/>
11. Van den Berghe P. *Race and Racism: A Comparative Perspective*. / P. Van den Berghe. – N.Y; Sydney: Wiley, 1967. – 169 p.
12. Orwell G. 1984. / G. Orwell. – N.-Y.: Penguin Group, 1950. – 328 p.
13. Hadjipavloy M. *Developments in the Cyprus Conflict: A Conflict Resolution Perspective*. / M. Hadjipavloy. // *Interne Information zur Sicherheitspolitik*. – 2002. – № 13. – P. 3-24.

References:

1. *Dictionary entry overview: What does Herrenvolk mean?* [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.audioenglish.org/dictionary/herrenvolk.htm>.
2. *Herrenvolk definition, Herrenvolk meaning.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dictionary.reverso.net/english-definition/Herrenvolk>.
3. *Lijphart A. Power-Sharing in South Africa.* / A. Lijphart. – Berkeley: University of California, 1985.
4. *Herrenvolk Democracy Theory.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://doesnoot.cf/u56/herrenvolk-democracy-theory>; Vickery K. «Herrenvolk» Democracy and Egalitarianism in South Africa and the U.S. South. / K. Vickery. // *Comparative Studies in Society and History.* – 1974. – Vol. 16. – № 13. – P. 309-328.
5. *Fredrickson G. White Supremacy: A Comparative Study in American and South African History.* / G. Fredrickson. – Oxford, Oxford University Press, 1982. – 356 p.
6. *Andersen G. Ethnic Cleansing and the Indian: The Crime That Should Haunt America.* / G. Andersen. – Oklahoma: University of Oklahoma Press 2014. – 472 p.; Jaimes A. (ed.) *The State of Native America: Genocide, Colonization and Resistance.* / A. Jaimes. (ed.) – Boston, MA: South End Press, 1999. – 468 p.; Stannard D. *American Holocaust: The Conquest of the New World.* / D. Stannard. – Oxford: Oxford University Press, 1993. – 416 p.
7. *Blashfield J. Slavery in America.* / J. Blashfield. – N. Y.: True Books, 2011. – 48 p.; Carr J. (eds). *Segregation: The Rising Costs for America.* / J. Carr, N. Kutty. (eds). – London: Routledge, 2008. – 368 p.; Grimke S. *On Slavery and Abolitionism.* / Grimke S., Grimke A. – Penguin Classics, 2015. – 352 p.; Massey D. *American Apartheid: Segregation and the Making of the Underclass.* / Massey D., Denton N. – Harvard: Harvard University Press, 1993. – 312 p.
8. *O'Leary B. The Politics of Antagonism: Understanding Northern Ireland.* / O'Leary B., McGerry J. – London: Athlone Press, 1993. – 358 p.

9. McGerry J. «Democracy» in Northern Ireland. / J. McGerry. // *Nations and Nationalism*. – 2002. – Vol. 8. – №4. – P. 451-474.
10. *The Conservative Worldview: Herrenvolk and Untermenschen* [Електронний ресурс]. Режим доступу: – <http://www.dailykos.com/story/2012/09/23/1135342/>
11. Van den Berghe P. *Race and Racism: A Comparative Perspective*. / P. Van den Berghe. – N.Y; Sydney: Wiley, 1967. – 169 p.
12. Orwell G. 1984. / G. Orwell. – N.-Y.: Penguin Group, 1950. – 328 p.
13. Hadjipavloy M. *Developments in the Cyprus Conflict: A Conflict Resolution Perspective*. / M. Hadjipavloy. // *Interne Information zur Sicherheitspolitik*. – 2002. – № 13. – P. 3-24.

УДК: 343

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА РОЗБІЙ

Паламарчук К. В.

Національна академія внутрішніх справ, Україна, Київ

Анотація. В даній статті розглянуто методологічні засади здійснення дослідження кримінальної відповідальності за розбій. Метою є визначення найбільш правильних та раціональних методів вивчення даного злочину, таких, як компаративний, історичний, порівняльно-правовий, соціологічний, статистичний, моделювання, правового прогнозування тощо. Результат пошуків знаходить своє відображення в: окресленні методів, які використовуються в дослідженні на трьох рівнях методології науки; обґрунтуванні методологічних передумов здійснення дослідження кримінальної відповідальності за розбій, які дозволять найбільш точно дослідити історичний розвиток розбою в Україні та інших державах, здійснити компаративний аналіз ст. 187 КК України та відповідних статей

іноземного кримінального законодавства. Обрані нами методи можуть використовуватись не лише при дослідженні кримінальної відповідальності за розбій, але й при розгляді аналогічних питань компаративного аналізу інших злочинів проти власності.

Ключові слова: теоретичні передумови, методологія, метод, компаративістика, власність.

Паламарчук К. В. Методологические основы исследования уголовной ответственности за разбой/ Национальная академия внутренних дел, Украина, Киев

Аннотация. В данной статье рассмотрены методологические основы проведения исследования уголовной ответственности за разбой. Целью является определение наиболее правильных и рациональных методов изучения указанного преступления, таких, как компаративный, исторический, сравнительно-правовой, социологический, статистический, моделирования, правового прогнозирования т.д. Результат научных поисков отображается в: определении методов, которые используются на трех уровнях методологии науки; обосновании методологических предпосылок проведения исследования уголовной ответственности за разбой, которые позволяют наиболее точно исследовать историческое развитие разбоя в Украине и других странах, осуществить компаративный анализ ст. 187 УК Украины и соответствующих статей иностранного уголовного законодательства. Отобранные нами методы могут использоваться не только при исследовании уголовной ответственности за разбой, но и при рассмотрении аналогичных вопросов компаративного анализа других преступлений против собственности.

Ключевые слова: теоретические предпосылки, методология, метод, компаративистика, собственность.

Palamarchuk K. Methodological principles of research criminal responsibility for robbery/ National Academy of Internal Affairs, Ukraine, Kiev

Methodological bases of realization of research of criminal responsibility for robbery are considered in this article. The aim is determination of the most correct and rational methods of research of robbery, such as historical, comparatively-legal, sociological, statistical, designs, legal prognostication etc. The result of scientific searches is represented in: determination of method that is used on three levels of science methodology; ground of methodological pre-condition of realization of research of criminal responsibility for robbery. Our methods can be used for investigation of criminal responsibility for other crimes against property.

Keywords: theoretical background, methodology, method, comparative method, property.

Вступ. При порівняльно-правовому дослідженні кримінальної відповідальності за розбій необхідно звернути увагу на методологічні передумови його здійснення. Вони, на наш погляд, полягають у правильному та раціональному виборі методів, принципів, форм та способів науково-дослідної діяльності у галузі кримінального права. Це пояснюється тим, що залежно від сутності вихідних методологічних принципів, на яких базується правове мислення, тип правової культури, здійснюється не тільки наукове пізнання права, а і його практичне втілення у реальну площину життя. Слід зазначити, що методологія правознавства, його окремих складових перебуває у нерозривному зв'язку з домінуючими у суспільстві принципами правової доктрини, яка по суті й виконує функцію вихідних начал праворозуміння, закладає основи правового пізнання дійсності

Методологічна проблема є однією з важливих для кримінального права. За сучасних умов розвитку цієї науки вона набуває особливої актуальності, оскільки неможливо вирішувати завдання побудови правової держави і підвищувати ефективність правового регулювання суспільних відносин без їх належного методологічного забезпечення. Питання методології досліджувала чимала кількість науковців: М. Баруцька-Арцтова, В. С. Батиргарєєва,

М. Братасюк, Ю. В. Голік, Н. О. Гуторова, О. О. Дудоров, В. І. Касьян, Д. А. Керімов, О. В. Козаченко, М. І. Колос, М. В. Костицький, Х. Кетц, Н. М. Кушнарєнко, М. І. Панов, В. М. Попович, С. В. Савчук, Ю. А. Тихомиров, С. В. Хилюк, В. М. Шейко та багато інших. Однак, ґрунтовних розробок по методології дослідження саме кримінально-правової науки, на жаль, немає. Також цікавим та досі не дослідженим залишається питання методології дослідження кримінальної відповідальності за злочини проти власності (в т.ч. кримінальної відповідальності за розбій).

Метою цієї статті є чітке визначення методології дослідження кримінальної відповідальності за розбій для формування правильного підходу до вивчення предмету та об'єкту наукових пошуків, висунення найбільш ймовірних гіпотез, окреслення меж досліджуваних питань та можливостей їх теоретичного вдосконалення з подальшим впровадженням у практичну діяльність. Раціональний вибір методології дослідження забезпечує структурованість, чіткість та послідовність викладу матеріалу не лише в хронологічних, а й у географічних рамках.

Виклад основного матеріалу. Складність та багатогранність порівняння кримінальної відповідальності за розбій в Україні та інших державах світу приводять до необхідності її вивчення у системі координат, що задається різними рівнями методології науки. Як слушно зауважують В. М. Шейко та Н. М. Кушнарєнко, методологія – це концептуальний виклад мети, змісту, методів дослідження, які забезпечують отримання максимально об'єктивної, точної, систематизованої інформації про процеси та явища [1, с. 26].

Для успішного проведення будь-якого порівняльно-правового дослідження ключовим є *компаративний метод* (порівняльно-правовий), який останнім часом набув істотного і динамічного розвитку. Однак, ми схилиємося до точки зору М. Баруцької-Арцтової, яка розглядає порівняльне правознавство не як метод чи науку, а як комплексний дослідницький підхід [2, с. 140]. Цій сфері юридичної діяльності характерні різні назви:

порівняльне право, порівняльне законодавство, порівняльна юриспруденція, правова компаративістика, компаративістика, юридична компаративістика тощо.

Компаративістика (лат. «compara» – порівнюю, фр. «lacompare» – компаративістика, порівняння) – це порівняльне вивчення правових явищ в межах різних національних культур, процесів їх взаємозв'язку, взаємодії, взаємовпливів на основі різних методів правового порівняння [3, с. 71]. Таким чином, вивчення іноземного права таким, яким воно являється «саме по собі», направлено на виявлення одиничного, в якому існує загальне, особливе та унікальне. Плюралізм поняття порівняльного права існує не лише серед науковців, а й у рамках традицій, які склалися в різних країнах. Так, національним школам Англії та США характерна орієнтація на порівняльний метод, історичне порівняння (традиції), емпіризм та казуальність; французька школа відрізняється прагненням виявити певне універсальне право; німецька школа, в свою чергу, орієнтована на філософські та теоретичні проблеми [3, с. 78].

До значення компаративного підходу науковці ставляться неоднозначно, вирізняючи як недоліки, так і переваги. Так, наприклад, Ю.А. Тихомиров до негативних рис компаративістики відносить недостатність «коректності співставлення, точності оцінок можливого запозичення» іноземного правового досвіду; домінування «пасивної інформативності» над «справжньою аналітичністю» тощо [4, с. 30]. Відомі компаративісти К. Цвайгерт та Х. Кетц вважають, що помилки ранніх теоретичних та методологічних уявлень про порівняльні дослідження обумовлені домінуванням теологічного підходу, згідно з яким завдання, цілі та засоби порівняльного підходу виходили з попередньо даного філософського чи доктринального постулату [5, с. 48]. Зважаючи на різноманітні погляди та висновки різних науковців, нами було обрано такі оптимальні та, на наш погляд, вдалі методи компаративного підходу, як порівняльний (базовий у

співставленні ознак і елементів складу розбою) та історичний, або порівняльно-історичний (як допоміжний метод дослідження кримінальної відповідальності за розбій у ретроспективі) – це сукупність пізнавальних засобів, процедур, які дозволяють виявити схожість і відмінність між явищами, що вивчаються, визначити їхню генетичну спорідненість, загальне й специфічне в їхньому розвитку [6, с. 13].

Порівняльно-історичний метод дозволяє розкрити генезис кримінальної відповідальності за розбій на території, яку займає сучасна Українська держава; виявити закономірності законодавчого розвитку злочину, який ми розглядаємо; дослідити вплив іноземного права та виокремити періоди розвитку власне українського кримінального законодавства, що вносить певну чіткість і зрозумілість у теорію кримінального права, як основу для детального вивчення розбою не лише як злочину, а й як суспільного явища.

Порівняльно-логічний метод передбачає добір правил та влучних прийомів роботи з джерельною базою по обраній тематиці. Він дозволить розкрити ключові питання та за допомогою логіки провести паралелі між законодавчо закріпленим складом розбою в Україні та інших країнах світу, знайти їх подібні та відмінні риси.

За допомогою порівняльно-модельного методу ми маємо можливість представити модель удосконаленої статті КК України, порівняти її з чинною редакцією ст. 187 КК, а також із законодавчими формулюваннями зарубіжних кримінальних законів. До того ж даний підхід показує відносність існуючого національного кодексу, розширює горизонт і збільшує потенціал юридичних досліджень та їх практичну значимість, допомагає встановити те, як розв'язується одна й та ж соціально-правова проблема в різних країнах світу, побачити та співвіднести між собою основні напрями законодавчих реформ у міжнародному порівняльному розрізі, дозволяє врахувати як позитивний так і негативний зарубіжний досвід. Отже, використання компаративного підходу дає нам можливість повно та вичерпно дослідити риси кримінальної

відповідальності за розбій в рамках різних правових традицій, виокремити загальні та відмінні ознаки вказаного злочину в межах конкретної правової сім'ї, зіставити та порівняти кримінально-правові традиції в Україні та інших країнах світу.

Зрозуміло, що використовуючи лише компаративний підхід, неможливо виконати поставлені завдання та досягнути мети, тому під час дослідження кримінальної відповідальності за розбій використовувались наступні загальнонаукові та конкретно наукові методи:

1. *Соціологічний* (інші назви – метод юридичної соціології, соціолого-юридичний) – це шлях заглиблення пізнання від об'єкта до предмета, від первісних, емпіричних знань про право до теоретичного, категоріально-правового, наукового соціолого-юридичного знання про нього. Іншими словами, соціолого-юридичне вивчення та аналіз кримінальної відповідальності за розбій як особливого динамічного соціально-правового феномену з точки зору генезису та становлення розбою, як злочину, в суспільстві – це його поняттєво-правове осмислення, теоретичне моделювання, конструювання як системи кримінально-правових понять, які мають відношення до такого вказаного складу злочину [7, с.75].

2. *Статистичний*. Цей метод полягає у вивченні кількісних змін у структурі злочинності, в нашому випадку – розбоїв, та опрацюванні їх з науковими і практичними цілями. Використання офіційних статистичних даних дає змогу виявити тенденції розвитку рівня розбоїв, використовуючи різноманітні показники (кількість злочинів даного виду, які вчинені за певні роки, особи злочинців, жертв, розмір та вид заподіяної шкоди тощо). Під час аналізу статистичних даних, виявляються схожі риси та відмінності, за якими виокремлюються групи, типи явищ та їх особливості [8, с. 50]. При дослідженні кримінальної відповідальності за розбій ми використовуємо статистику попереднього розслідування, яка враховує кількість порушених кримінальних справ, зареєстрованих злочинів, затриманих злочинців,

арештованих осіб, розкритих злочинів, та статистику кримінального судочинства, яка, в свою чергу, охоплює облік судимостей осіб та діяльності судових органів.

3. *Моделювання* – це метод теоретичного та практичного опосередкованого пізнання явищ, які не піддаються безпосередньому вивченню. Цей метод зарекомендував себе у юридичній практиці як ефективний засіб виявлення суттєвих ознак явищ та процесів за допомогою моделей, тому використовується нами у створенні проекту змін і доповнень до чинної редакції ст. 187 КК України.

4. *Системний*. У юридичній літературі також розглядається, як підхід (у широкому значенні), хоча принципової різниці не вбачається. Його сутність полягає у комплексному вивченні великих та складних об'єктів (систем), дослідження їх як єдиного цілого з узгодженим функціонуванням усіх складових (елементів та підсистем). Активно використовуючи системний метод, ми вивчаємо кримінальну відповідальність за розбій як єдину складну систему, котра в свою чергу складається з підсистем (або систем нижчого порядку): об'єктивних та суб'єктивних ознак складу злочину, призначення покарання за нього тощо. За логікою речей об'єктивні ознаки розбою в свою чергу складаються з інших підсистем – об'єкта та об'єктивної сторони. Аналогічний порядок стосується й інших підсистем складу цього злочину. Отже, використання системного методу у нашому дослідженні допомогло уникнути хаосу, сприяло чіткості та структурованості представленої науково-дослідної роботи.

5. *Бібліометрія*. Даний метод належить до групи кількісно-якісних методів, які на даний час активно використовують в наукових колах. З його допомогою проаналізовані публікації українських авторів за темою дослідження, враховуючи хронологію їх видань (в контексті зміни правової думки під впливом домінуючої у державі ідеології, що виявилось цікавим та

корисним спостереженням), публікації вітчизняних та зарубіжних науковців за кордоном та ін. [1, с. 52].

Поряд з двома описаними вище рівня методології, існує третій, не менш важливий та значимий – *філософський*, адже теоретико-методологічна доктрина у праві – це теоретична база розуміння керівних ідей та принципів у праворозумінні; найвищий рівень методології науки, що визначає загальну систему принципів пізнання, особливостей явищ, процесів та сфер діяльності. До того ж, кримінальне право – це та галузь права, яка має свою власну філософію. Осягнути сутність філософії кримінального права – означає зрозуміти кримінальне право, його суть та призначення.

Крім вказаних вище використовуються також методи *правового прогнозування*, які допомогли визначити перспективні напрями вдосконалення національного кримінального законодавства, а саме ст. 187 КК України, *математичний* – при здійсненні підрахунків та розрахунків у процесі емпіричних досліджень тощо; *кібернетичний* – при використанні можливостей комп'ютерної техніки для обробки й аналізу різних масивів інформації правового характеру, створенні у дисертаційному дослідженні схем, таблиць, графіків.

Перегляд правової доктрини на філософському рівні дає змогу зрозуміти, що основою та критерієм кримінального права (як і будь-якого іншого) виступає природне право людини, його природність та невід'ємність закріплюється як у міжнародному, так і в національному конституційному законодавстві. Саме це положення було основним філософським принципом при написанні даної роботи. По суті, філософський метод – це призма, через яку науковець дивиться на свою проблему та шляхи її вирішення. Одним із ключових методів філософської (альтернативна назва – фундаментальна) методології є діалектика – вчення про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства та пізнання і сформований на цьому вченні універсальний метод мислення та діяльності [9, с. 166], на основі якого й було

розроблено важливі положення дослідження кримінальної відповідальності за розбій. Хоча діалектика є одним з найпоширеніших методів та принципів філософської методології, але далеко не єдиним. Також нами використовуються методи формалізації (відображення змістовного знання у формалізованій мові, яка створюється для тотожного вираження думок з метою запобігання можливості неоднозначного розуміння) та гіпотетико-дедуктивний (як спосіб теоретичного дослідження, що передбачає створення системи дедуктивно пов'язаних між собою гіпотез, з яких виводять твердження про емпіричні факти).

Таким чином, з використанням усіх описаних методів у дослідженні здійснюється історико-порівняльне вивчення кримінальної відповідальності за розбій в рамках національної правової традиції та інших правових сімей світу. Для цілісності, зрозумілості та завершеності тексту дисертаційного дослідження порівняння охоплюватиме макро- та макрорівень. Макрорівень охоплює окремі правові системи, як об'єкт дослідження. Цей рівень прийнято вважати основним у порівняльному правознавстві, оскільки він спрямований на розкриття взаємного впливу та взаємовідносин правових систем сучасності, умовно кажучи вивчення юридичної географії світу. Не меншу увагу нами було приділено й вивченню обраної наукової проблеми на мікрорівні, тобто спираючись і розглядаючи емпіричні та прикладні аспекти, які прямо чи дотично стосуються розбою, як злочину проти власності.

Як вказано раніше, нами здійснюється компаративний аналіз кримінально-правового явища в розрізі різних правових сімей світу, що у деякій мірі видається абсурдним та викликає дискусію так, як неможливо порівнювати не порівнювані об'єкти. З цього приводу А.В. Савченко зазначає, що навіть припускаючи непорівнянність різних галузей права (у т. ч. кримінально-правової) та пов'язані з ними інститути та норми права у державах, які є представниками різних правових сімей, все одно (щоб підтвердити чи, навпаки, спростувати таку тезу) необхідно звернутись до

порівняльного методу, застосувати відповідні засоби та прийоми, щоб хоча б спробувати це зробити [10, с. 22]. Ми не можемо не погодитись з даною тезою, адже вона виявляється цілком об'єктивною та раціональною. О. Д. Тихомиров також позитивно ставиться до порівняння держав-представників різних правових сімей, вказуючи, що у взаємозв'язку порівняльного правознавства та правових сімей варто вивчати не лише те, яким чином порівняльне правознавство відображає правову дійсність різних країн або їх об'єднань, але й те, яким чином національні правові системи, правові сім'ї, міжнародне та регіональне право впливають на характеристики порівняльного правознавства, яке є одним із компонентів правової системи, правової дійсності країни, проявом та формою взаємодії юридичних наук різних держав та цивілізацій. А якщо є всезагальна юридична наука, то повинна існувати й всезагальна юридична дійсність. Тож дійсність існує у вигляді міжнаціональних та всенаціональних правових реалій [3, с. 42]. Особливо це актуально на сучасному етапі розвитку світу, коли посилюються інтеграційні процеси в багатьох сферах державного і громадського життя. Світове співтовариство й держави визнають важливе значення загальноправових систем. Зростає інтерес до вивчення і взаємного використання досвіду розвитку національних законодавств, обміну правовою інформацією та науковими ідеями.

Висновки. Підсумовуючи вище викладену інформацію, ми дійшли до наступних умовиводів:

1. Під методом дослідження кримінальної відаовідальності за розбій слід розуміти систему доцільно обраних, врегульованих між собою принципів, правил та способів дослідження, які органічно взаємодіють між собою, та мають найвищий ступінь ефективності та результативності.

2. Нами використовуються наступні методи дослідження кримінальної відповідальності за розбій: компаративний, історичний,

соціологічний, статистичний, моделювання, системний, бібліометрія, правового прогнозування, діалектика та ін.

3. Застосування перелічених методів дозволить: обґрунтувати теоретичні та методологічні передумови здійснення дослідження кримінальної відповідальності за розбій; дослідити історичний розвиток розбою в Україні та в зарубіжних країнах; здійснити кримінально-правову характеристику складу розбою і його кваліфікуючих ознак в порівняльно-правовій площині; дослідити спірні питання кваліфікації розбою та відмінності його від суміжних складів злочинів; визначити види та межі покарання за розбій в Україні та за кордоном; визначити основні напрями вдосконалення національного кримінального законодавства в частині відповідальності за розбій з урахуванням іноземного досвіду тощо.

Література:

1. Шейко В. М., Кушнарєнко Н. М. *Організація та методика науково-дослідної діяльності: Підручник. – 5-е вид., стер. – К.: Знання, 2006. – 307 с.*
2. Баруцка-Арцтова М. *Методологические проблемы сравнительных исследований в правовых и иных общественных науках / М. Баруцка-Арцтова// Сравнительное правоведение / Под ред. Туманова В. А. – М.: Прогресс, 1978. – 240с.*
3. Тихомиров О. Д. *Юридична компаративістика: філософські, теоретичні та методологічні проблеми : монографія / Тихомиров О. Д. – К.: Знання, 2005. – 335 с.*
4. Тихомиров Ю. А. *Курс сравнительного правоведения/ Тихомиров Ю. А. . – М.: Норма, 1996 – 324 с.*
5. Цвайгерт К., Кёту Х. *Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: В 2-х т.: Пер. с нем. – Т. 1: Основы – М.: Междунар. Отношения, 1998. – С. 8–12.*

6. Саидов А. Х. Сравнительное правоведение и юридическая география мира / Саидов А. Х. / Отв. ред. В. А. Туманов. – М.: Ин-т гос-ва и права РАН, 1993. – С. 10–15.
7. Савчук С. В. Юридична соціологія: предмет та місце в системі юридичних наук: Монографія / М-во освіти і науки України. Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці: Рута, 2003. – 238 с.
8. Лунеев В. В. Юридическая статистика: Учебник: Ин-т госуд. и права НАН. – Москва: Юрист, 2000. – 399 с.
9. Касьян В. І. Філософія: навч. посіб. – 6-те вид., стер. – К.: Знання, 2010. – 347 с.
10. Савченко А. В. Порівняльний аналіз кримінального законодавства України та федерального кримінального законодавства Сполучених Штатів Америки: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.08 / Савченко Андрій Володимирович. – К., 2007. – 616 с.

References:

1. Sheiko V. M., Kushnarenko N. M. Orhanizatsiia ta metodyka naukovo-doslidnoi diialnosti: Pidruchnyk. – 5-e vyd., ster. – K.: Znannia, 2006. – 307 s.
2. Barutska-Artstova M. Metodologicheskie problemy sravnitelnykh issledovaniy v pravovykh i inykh obshchestvennykh naukakh / M. Barutska-Artstova // Sravnitelnoe pravovedenie / Pod red. Tumanova V.A. – M.: Progress, 1978. – 240с.
3. Tykhomyrov O. D. Jurydychna komparatyvistyka: filosofsjki, teoretychni ta metodologichni problemy :monoghrafija / Tykhomyrov O. D. – K.: Znannja, 2005. – 335 s.
4. Tikhomirov Yu. A. Kurs sravnitel'nogo pravovedeniya/ Tikhomirov Yu. A . – M.: Norma, 1996 – 324 s.
5. Tsvaygert K., Ketts Kh. Vvedenie v sravnitelnoe pravovedenie v sfere chastnogo prava: V 2-kh t.: Per. s nem. – T. 1: Osnovy – M.: Mezhdunar. Otnosheniya, 1998. – S. 8–12.

6. Saidov A. Kh. *Sravnitelnoe pravovedenie i yuridicheskaya geografiya mira* / Saidov A. Kh. / Otv. red. V.A. Tumanov. – M.: In-t gos-va i prava RAN, 1993. – S. 10–15.
7. Savchuk S. V. *Yurydychna sotsiologhiia: predmet ta mistse v systemi yurydychnykh nauk: Monohrafiia* / M-vo osvity i nauky Ukrainy. Chernivetskyi nats. un-t im. Yu. Fedkovycha. – Chernivtsi: Ruta, 2003. – 238 s.
8. Luneev V. V. *Yuridicheskaya statistika: Uchebnik: In-tgosud. i prava NAN.* – Moskva: Yurist, 2000. – 399 s.
9. Kasian V. I. *Filosofii: navch. posib.* – 6-te vyd., ster. – K.: Znannia, 2010. – 347 s.
10. Savchenko A. V. *Porivnialnyi analiz kryminalnoho zakonodavstva Ukrainy ta federalnoho kryminalnoho zakonodavstva Spoluchenykh Shtativ Ameryky: dys. ... doktora yuryd. nauk: 12.00.08* / Savchenko Andrii Volodymyrovych. – K., 2007. – 616 s.

УДК: 342.7 : 342.34

ЕФЕКТИВНЕ ВИЗНАННЯ І ДОДЕРЖАННЯ КОНВЕНЦІЙНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК ОСНОВА СТІЙКОЇ ДЕМОКРАТІЇ

кандидат юридичних наук, Музичук К. С.

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Україна,
Луцьк

Дослідження значення принципу ефективності прав у дотриманні демократії: прагнення країн до демократичного суспільства забезпечить мінімальні обмеження конвенційних прав людини, що означає їх максимальний ефект у становленні демократії. Розкрито правову суть принципу ефективності у захисті конвенційних прав: ефективними ці права будуть тоді, коли вони спрямовані на розвиток демократії. З'ясовано динамізм принципу ефективності прав: для того, щоб конвенційне право

забезпечувало становлення демократії, держава зобов'язана вжити таких позитивних заходів, які б забезпечили дійсну (а не ілюзорну) свободу. Доведено, що для будь-якого, навіть законного, державного втручання у конвенційні права мусить існувати адекватний і ефективний захист, що унеможливить відхід від демократії.

Ключові слова: демократія, принцип ефективності, інформаційні права і свободи людини.

Муzychuk E. S. Эффективное признание и соблюдение конвенционных прав человека как основа устойчивой демократии / Восточноевропейский национальный университет имени Леси Украинки, Украина, Луцк

Исследование значения принципа эффективности прав для соблюдения демократии: стремление стран к демократическому обществу обеспечит минимальные конвенционных прав человека, что обеспечивает их максимальный эффект в становлении демократии. Разкрыто правовую сущность принципа эффективности в защите конвенционных прав: эффективными эти права будут лишь тогда, когда они устремлены на развитие демократии. Установлено динамизм принципа эффективности прав: для того, чтобы конвенционное право обеспечивало становление демократии, государство обязано принять такие положительные меры, которые бы обеспечили действительную (а не иллюзорную) свободу. Доказано, что для любого, даже законного, государственного вмешательства в конвенционные права должны существовать адекватная и эффективная защита, которая уневозможит отход от демократии.

Ключевые слова: демократия, принцип эффективности, информационные права и свободы человека.

Muzychuk E. S. The Effectiveness of Recognition and Respect to Conventional Human Rights as the Basis of Stable Democracy / Lesya Ukrainka Eastern European University, Ukraine, Lutsk

The reseach deals with the importance of the principle of the Effectiveness of Recognition of human rights for the observance of democracy. The aspiration of the countries to the democratic society can provide minimum restriction of Conventional Human Rights and mean their maximum effectiveness in the establishment of democracy. In the focus of attention is the legal nature of the principle of the effectiveness of the defence of human rights – these rights ara effective only when they are aimed at the development of democracy. The dynamics of the principle of the effectiveness of the rights has been analyzed: to make conventional law promote the establishment of democracy, the state is obliged to take effective astions to provide real freedoms (not illusory ones). It has been proved that any even legal intrusion of state into conventional right must be adequately protected to prevent any withdrawal from democracy.

Key words: democracy, the principle of effectiveness, informative rights and freedoms of man.

Вступ. Принцип ефективності є одним з важливих принципів у роботі Суду, який сприяє недопущенню будь-якого державного свавілля стосовно обмеження конвенційних прав людини. Його використання вітчизняними судами сприяє становленню демократії в Україні, державі, вектор розвитку якої спрямований на демократію.

Проблеми, пов'язані з принципом ефективності піднімались науковцями С. В. Шевчуком, В. І. Манукяном, П. М. Рабіновичем та іншими науковцями. Тлумачення цього принципу згаданими науковцями відбувалось на основі вивчення розрізнених справ ЄСПЛ, а тому носили епізодичний характер.

Формулювання мети статті та завдань. Метою статті було вивчення прецедентної практики Суду, пов'язаної із захистом інформаційних прав і свобод людини. З цієї системи рішень розглядались тлумачення Судом принципу ефективності. Основними завданнями постали наступні: 1)

з'ясувати тлумачення згаданого принципу з позиції демократії; 2) встановити особливості еволюції цього принципу відповідно до умов сьогодення.

Виклад основного матеріалу. Загальна декларація прав людини [1] оголосила основною метою забезпечення справедливості й миру в усьому світі. Цього можна досягнути, визнає цей важливий історичний документ, через загальне (в усьому світі) та ефективне визнання і дотримання проголошених у ній прав. На основі Загальної декларації було створено інший фундаментальний документ, який стосувався Європи – Конвенцію [2].

Принцип ефективності прав – один із основоположних принципів конвенційної системи. Його правова основа закладена в Преамбулі Конвенції, у якій ідеться: *«Уряди держав-членів Ради Європи, які підписали цю Конвенцію, беручи до уваги Загальну декларацію прав людини, проголошену Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року, беручи до уваги те, що ця Декларація має за мету забезпечити загальне та ефективне визнання і додержання проголошених у ній прав, беручи до уваги те, що метою Ради Європи є досягнення тіснішого єднання між її членами і що одним із засобів досягнення цієї мети є забезпечення і розвиток прав людини та основоположних свобод,...»* [Там само, Преамбула].

Щоб забезпечити ефективне визнання і дотримання проголошених прав та основоположних свобод, Конвенція вбачає два шляхи: 1) дієва політична демократія; 2) спільне розуміння і додержання прав людини [Там само]. Перший шлях потребує мінімального обмеження конвенційних прав і свобод (умова демократичного суспільства), а другий – відповідного виховання громадян у суспільстві щодо розуміння цих прав і їх дотримання. Отож, тільки прагнення країн до демократичного суспільства забезпечить мінімальні обмеження конвенційних прав людини, що означає їх максимальний ефект у становленні демократії. Цей висновок саме й повинен бути покладений в основу використання національними судами принципу

ефективності прав; саме тоді країни-підписанти Конвенції, наблизатимуться до демократичного суспільства.

Принцип ефективності прав, як «стовп» Страсбурзької системи (висловлення голови ЄСПЛ Ж.-П. Кости [3, с. 14]), Суд почав використовувати з перших днів роботи. На цей принцип ЄСПЛ посилається в кожній справі. Розвиток принципу ефективності прав проявляється в ряді прецедентів Суду, зокрема:

1. *«Конвенція гарантує не теоретичні та ілюзорні права, а права, які мають практичний вплив і є ефективними»* [4, п. 24].

2. *«...предмет і мета Конвенції як правового інструменту, що забезпечує захист прав людини, вимагає, щоб її норми тлумачилися й застосовувалися таким чином, щоб зробити її гарантії реальними й ефективними»* [5, п. 87].

3. *«Суд відзначає, що розслідування не буде ефективним доти, доки всі докази не будуть детально вивчені, а висновки не будуть обґрунтовані»* [6, п.67; 7, п.131].

Спираючись на згаданий вище шлях забезпечення ефективності конвенційних прав через політичну демократію, стверджуємо, що ефективними ці права будуть тоді, коли вони спрямовані на розвиток демократії в суспільстві (саме тоді згадані права проявляють відповідний ефект). Як підтвердження сказаному, можна навести прецеденти Суду, пов'язані зі справами про захист інформаційних прав і свобод людини:

1. *«Як зазначив Суд у рішенні в справі "Маркс проти Бельгії" [8, п. 31] та "Янг, Джеймс та Вебстер проти Сполученого Королівства" [9, п. 43], додатково до переважно негативних обов'язків держави утримуватися від втручання в конвенційні гарантії, останні можуть бути також підставою для позитивних зобов'язань».*

Ураховуючи зазначене, Суд наголошує на важливості свободи вираження поглядів як однієї з передумов функціонування демократії.

Реальне "дієве" використання цієї свободи не просто залежить від обов'язку держави не втручатися, а й може потребувати вжиття позитивних заходів» [10, п. 79–80; 11, пп. 42–46; 12, п. 38].

Із наведеного прецеденту очевидний динамізм принципу ефективності прав: для того, щоб свобода вираження поглядів забезпечувала становлення демократії в певній державі, принцип ефективності зобов'язує цю державу (через рішення Суду) вжити таких позитивних заходів, які б забезпечили дійсну (а не ілюзорну) свободу; лише тоді згадана свобода сприятиме розвитку демократії. Яскравим прикладом, який ілюструє вчинення державою позитивних заходів, може бути забезпечення сторони розгляду захисником: *«Суд нагадав, що Конвенція покликана гарантувати не теоретичні чи ілюзорні права, а їх практичне та ефективне здійснення; це особливо справедливо по стосовно права на захист, яке займає видне місце в демократичному суспільстві, як і саме право на справедливий судовий розгляд, з якого воно випливає» [13, п. 33].*

З наведеного видно, що в демократичному суспільстві обов'язок забезпечення ефективним захистом покладається на державу. При цьому ефективному захисту належить на стільки суттєва роль, що це право Суд ставить на один рівень із правом на справедливий судовий розгляд. Водночас, Суд застерігає від того, що ефективний захист потрібно відрізнити від «призначення захисника». Як справедливо підкреслювали представники Комісії *«...призначення ще не забезпечує ефективної допомоги...» [Там само].*

2. *«Європейський Суд відзначає, що чинне на даний період законодавство Російської Федерації ... не робило розмежувань між оціночними судженнями та твердженнями про факти, оскільки воно одноманітно посилялось на "відомості" і виходило з того, що будь-які відомості підлягають доказовості в рамках цивільно-правового судового розгляду. Незалежно від фактичного характеру "відомостей" особа, яка*

поширила "відомості", повинна переконати суд в їх достовірності» [14, п. 29].

Дотримуючись логіки Суду, свобода вираження поглядів у Російській Федерації не відповідала конвенційному принципу ефективності прав. Ця свобода не забезпечувалась законодавством Російської Федерації, а тому не могла бути ефективною. Для того, щоб свобода вираження поглядів була ефективною (а не ілюзорною), законодавство Російської Федерації повинно розмежовувати оціночні судження (які не потребують доведення) та твердження про факти. У протилежному разі подібні порушення свободи вираження поглядів у Російській Федерації фіксуватимуться ЄСПЛ як системні.

3. *«...Суд має бути впевненим щодо існування адекватного та ефективного захисту від зловживання, оскільки система таємного спостереження ... пов'язана із ризиком або навіть зруйнуванням принципів демократії на підставі її захисту. Такі гарантії захисту мають бути чітко встановлені законом та мають застосовуватись до нагляду за діяльністю відповідних органів»* [15, п. 52; 16, пп. 49–50].

З наведеного прикладу видно, що для будь-якого, навіть законного державного втручання в конвенційні права, мусить існувати адекватний (відповідно до втручання) і ефективний захист. Без такого захисту державне втручання перетворюється на свавільне, що унеможливлює становлення демократії. Саме тому творці Конвенції передбачили в цьому важливому документі ще й статтю 13 («Право на ефективний засіб правового захисту»): *«Кожен, чий права та свободи, визнані в цій Конвенції, було порушено, має право на ефективний засіб правового захисту в національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, які здійснювали свої офіційні повноваження»* [2].

Здійснюючи оцінку національного законодавства (в кожному конкретному випадку) на предмет наявності ефективного захисту, Суд

з'ясовує, чи існує процесуальний порядок правильності врахування принципу ефективності відповідно до вимог демократії. Зокрема, чи заслухана кожна зі сторін із погляду доказовості фактів, чи відведено їй належний час на висвітлення власних аргументів тощо. У разі, коли процесуальний алгоритм доказу ефективного використання засобів захисту (як цього потребує демократичне суспільство) заявником відсутній, його встановлює Суд. Прикладом може слугувати такий:

«Суд нагадав, що мають бути вичерпані лише ті засоби, які є ефективними. Це обов'язок Уряду ... довести Суду, що засіб був ефективним та доступним в теорії та на практиці. Після виконання цієї вимоги заявник має довести, що засіб захисту, запропонований Урядом, було вичерпано, або з певних причин він був невідповідним або неефективним за обставин справи, або існували певні обставини, які позбавляли заявника від обов'язку дотримання цієї вимоги [17, п.107]. Суд підкреслює, що п.1 статті 35 ("Умови прийнятності") Конвенції має застосовуватись з певною мірою гнучкості та без надмірного формалізму. Більше того, правило вичерпання національних засобів захисту не є абсолютним, та не має бути вжито автоматично. При розгляді того, чи було дотримано цього правила, необхідно зважити на існування формальних засобів захисту в правовій системі відповідної держави, на загальний правовий та політичний контекст, в яких вони діють, а також на особливі обставини справи та на те, чи вдався заявник до всіх доступних засобів захисту [18, п. 58].

Суд підкреслює, що вирішальним питанням в оцінці ефективності засобу захисту стосовно скарги на погане поводження є можливість заявника подати скаргу до національних судів з цього питання з метою отримати пряме та своєчасне відшкодування, а не суто непрямий захист прав ...» [19, п. 67].

Інший прецедент розкриває правову суть ефективності засобу захисту так: *«Суд нагадує, що для того, щоб бути ефективним, засіб захисту має*

бути незалежним від будь-якої вжитої на розсуд державних органів дії, бути безпосередньо доступним для тих, кого він стосується (див. [20, п.59]); спроможним запобігти виникненню або продовженню стверджуваному порушенню чи надати належне відшкодування за будь-яке порушення, яке вже мало місце (див. [21, п. 158])» [22, п. 5].

Отже, засіб захисту від свавільного втручання держави буде ефективним тоді, коли цей засіб відповідає таким критеріям, як:

- 1) незалежність від будь-якого державного втручання;
- 2) доступність засобу особі, права якої порушено;
- 3) спроможність запобігти втручання, припинення втручання, яке розпочалось чи надати справедливе відшкодування.

Принцип ефективності прав постійно еволюціонує. Сказане підтверджується постійними рекомендаціями Комітету Міністрів Ради Європи щодо пошуку ефективних національних засобів правового захисту. Потреба в цьому, зазначає Комітет Міністрів, хоча б у тому, що «...завдяки вдосконаленню національних засобів правового захисту Суду буде легше розглядати заяви, якщо перед цим національний орган розглядав справи по суті...» [23, п. 36].

Важливо врахувати застереження Суду щодо того, що «... позов до прокуратури ... не можна розглядати як ефективний та доступний засіб захисту, враховуючи те, що статус органів прокуратури за національним законодавством не передбачає ефективних гарантій для належного та безстороннього перегляду скарг заявника» [18, п.63; 24, п.116; 25, п.58; 19, п.69].

Узагальнивши практику судового захисту екологічних справ, Суд зробив важливий висновок, який суттєво розширив правову сутність принципу ефективності прав: «Оскільки призначення Конвенції захищати реальні, а не ілюзорні права людини, справедливу рівновагу між різними інтересами, що розглядаються, може бути порушено не тільки, коли

відсутні положення для захисту гарантованих прав, а й коли їх не дотримуються належним чином [26, пп.56, 61]. Процедурні гарантії, доступні заявнику, можуть бути визначені недієвими, а держава – нести відповідальність за порушення Конвенції, якщо процедура прийняття рішень є необґрунтовано тривалою або якщо прийняте рішення в результаті протягом значного періоду залишається невиконаним [27, пп.124–125].

Загалом, держава, використовуючи детальні та точні дані, повинна виправдати ситуацію, коли окремі особи несуть важкий тягар від імені решти суспільства» [28, п.128; 29, пп.144–145].

Наведений прецедент дає підстави стверджувати, що, попри існуюче законодавство, у якому передбачено захист від свавільного втручання держави в конвенційні права людини, коли їх не дотримуються належним чином (сюди ж включається бездіяльність), необґрунтовано (або штучно) затягується процедура прийняття рішення. Це теж своєрідне «від’ємне» втручання держави в конвенційні права, що не відповідає становленню демократії.

Особливий випадок щодо відсутності в заявника ефективного захисту Судом розглядається тоді, коли заявник оскаржує законодавчу норму: «Суд зауважує, що у низці справ проти України він встановлював, що суди загальної юрисдикції в Україні, включаючи Верховний Суд України, не мають повноважень визнавати закони нечинними. Крім того, за законодавством України фізична особа не має права на подання заяви до Конституційного Суду України, який має виключні повноваження визнати законодавчу норму неконституційною. Отже, у разі якщо скарга заявника безпосередньо стосується законодавчої норми, яка є чіткою та не двозначною, Суд дійде висновку, що в такого заявника не було засобу юридичного захисту, який можна було б вважати ефективним за обставин його справи» [30].

Приклад 1. «Суд нагадує, що у разі відсутності засобів юридичного захисту або якщо вони вважаються неефективними, шестимісячний строк

загалом відраховується з дати оскаржуваної дії [22, п.4]. Проте у виняткових випадках може бути застосований особливий підхід, якщо заявники спершу використовують національний засіб юридичного захисту і тільки потім дізнаються, про обставини, які роблять цей засіб неефективним. У такій ситуації шестимісячний строк може відраховуватись з моменту, коли заявник дізнався або повинен був дізнатись про такі обставини» [15, п.37; 31, п. 77].

Приклад 2. «Суд повторює, що Уряд, який заявляє про невичерпання засобу юридичного захисту, повинен переконати Суд у тому, що у відповідний час такий засіб був ефективним і існував як у теорії, так і на практиці, тобто що він був доступним, міг забезпечити задоволення скарг заявника і мав достатні шанси на успіх [32, п. 76].

Суд зауважує, що листи заявника перевіряються посадовими особами місця попереднього ув'язнення відповідно до статті 13 Закону "Про попереднє ув'язнення", яка передбачала перевірку всієї кореспонденції осіб, узятих під варту, за винятком листів, які адресувалися прокуророві, а з 6 липня 2003 року – також листів, що надсилались Уповноваженому Верховної Ради з прав людини. Це означає, що звернення заявника зі скаргою до прокурора або до суду в цьому зв'язку не мало б шансів на успіх, оскільки жоден із цих органів не був уповноважений скасувати законодавчий припис, що лежав в основі такої практики. У будь-якому разі Уряд не навів жодного прикладу з національної судової практики, щоб продемонструвати, що засоби юридичного захисту, про які йдеться, могли б реально виправити ситуацію заявника.

... заявника не можна звинуватити у невикористанні юридичних засобів національного захисту...» [33, пп.74-76].

Висновок та перспективи подальших розвідок. В основі використання судами принципу ефективності має бути той факт, що тільки мінімальне обмеження конвенційних прав людини забезпечить максимальний ефект в

становленні демократії. Принцип еєктивності реалізується повною мірою, якщо використано конвенційний правовий інструмент захисту прав людини. Суди, дотримуючись конвенційних прав людини, забезпечують розвиток демократії в країні. Обов'язок ефективного захисту прав людини покладається на державу. Без останнього державне втручання стає свавільним, що унеможлиблює становлення демократії.

На перспективу подальших розвідок відносимо дослідження принципу ефективності в прецедентах Суду останнього часу.

Література:

1. *Всеобщая декларация прав человека [Эл. ресурс]. – Режим доступа: www.un.org/russian/documents/declarat/declhr.htm.*
2. *Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод з поправками, внесеними відповідно до положень Протоколів №№ 11 та 14 з Протоколами №№ 1, 4, 6, 7, 12 та 13. – Страсбург: Секретаріат Європейського суду з прав людини. – 2014. – 24 с. – (Український переклад).*
3. *Коста Ж.-П. Роль національних судів та інших органів державної влади у захисті прав людини в Європі (виступ на Міжнародній конференції) / Жан-Поль Коста // Право України. – 2011. – № 7. – С.11-15.*
4. *Рішення ЄСПЛ від 9 жовтня 1979 р. у справі «Айрі проти Ірландії» (серія А, № 32).*
5. *Рішення ЄСПЛ від 7 липня 1989 р. у справі «Соурінг проти Сполученого Королівства» (серія А, № 161).*
6. *Рішення ЄСПЛ від 4 квітня 2006 р. у справі «Сергій Шевченко проти України» (№ 32478/02).*
7. *Рішення Великої палати ЄСПЛ від 6 червня 2005 р. у справі «Начова та інші проти Болгарії» (№№ 43577/88, 43579/98).*
8. *Рішення ЄСПЛ від 13 червня 1979 р. у справі «Маркс проти Бельгії» (№ 6833/74).*

9. *Рішення ЄСПЛ від 13 серпня 1981 р. у справі «Янг, Джеймс та Вебер проти Сполученого Королівства» (№№ 7601/76, 7806/77).*
10. *Рішення Великої палати ЄСПЛ від 30 червня 2009 р. у справі «Швейцарське "Товариство захисту тварин" проти Швейцарії» (№ 32772/02).*
11. *Рішення ЄСПЛ від 16 березня 2000 р. у справі «Озгюр Гюндем проти Туреччини» (№ 23144/93).*
12. *Рішення ЄСПЛ від 29 лютого 2000 р. у справі «Фуентез Бобо проти Іспанії» (№ 39293/98).*
13. *Рішення ЄСПЛ від 13 травня 1980 р. У справі «Артіко проти Італії» (№ 6694/74).*
14. *Рішення ЄСПЛ від 5 жовтня 2006 р. у справі «Захаров проти Російської Федерації» (№ 14881/03).*
15. *Рішення ЄСПЛ від 2 листопада 2006 р. у справі «Волохи проти України» (№ 23543/02).*
16. *Рішення ЄСПЛ від 2 серпня 1984 р. у справі «Мелоун проти Сполученого Королівства» (серія А, № 182).*
17. *Рішення ЄСПЛ від 29 квітня 2003 р. у справі «Данкевич проти України» (№ 40679/98).*
18. *Рішення ЄСПЛ від 30 березня 2004 р. у справі «Меріт проти України» (№ 66561/01).*
19. *Рішення ЄСПЛ від 28 березня 2006 р. у справі «Мельник проти України» (23436/03).*
20. *Рішення ЄСПЛ від 6 вересня 2005 р. у справі «Гурепка проти України» (№ 61406/00).*
21. *Рішення Великої палати ЄСПЛ від 26 жовтня 2000 р. у справі «Кудла проти Польщі» (№ 30210/96).*
22. *Рішення ЄСПЛ від 16 серпня 2013 р. у справі «Гарнага проти України» (№ 20390/07).*

23. *Рішення ЄСПЛ від 15 січня 2010 р. у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України» (№ 40450/04).*
24. *Рішення ЄСПЛ від 21 червня 1999 р. у справі «Невмержицький проти України» (№ 54825/00).*
25. *Рішення ЄСПЛ від 6 вересня 2005 р. у справі «Салов проти України» (№ 65518/01).*
26. *Рішення ЄСПЛ від 16 листопада 2004 р. у справі «Морено Гомеш проти Іспанії» (№ 4143/02).*
27. *Рішення ЄСПЛ від 11 листопада 2004 р. у справі «Ташкін та інші проти Туреччини» (№ 46117/99).*
28. *Рішення ЄСПЛ від 9 червня 2005 р. у справі «Фадєєва проти Російської Федерації» (№ 55723/00).*
29. *Рішення ЄСПЛ від 10 травня 2011 р. у справі «Дубецька та інші проти України» (№ 30499/03).*
30. *Рішення ЄСПЛ від 3 квітня 2007 р. у справі «Мірошниченко проти України» (№ 10205/04).*
31. *Рішення ЄСПЛ від 19 березня 2014 р. у справі «Юрій Волков проти України» (№ 45872/06).*
32. *Рішення Великої палати ЄСПЛ від 28 липня 1999 р. у справі «Селмуні проти Франції» (№ 25803/94).*
33. *Рішення ЄСПЛ від 12 березня 2009 р. у справі «Сергій Волосяк проти України» (№ 1291/03).*

References:

1. *The Universal Declaration of Human Rights.* – [Elektronniy resurs] - Rezhim dostupa: www.ohchr.org/EN/UDHR/.../UDHR.../eng.pdf
2. *European Convention of Human Rights. European Court of Human Rights. Council of Europe. F – 67075. Strasbourg cedex.* – 55 s.

3. *Kosta Zh.-P. Rol mizhnarodnykh sudiv ta inssykh organiv derzhavnoi vlady u zakhysti prav ludyny v Evropi (vystup na Miznarodniy konferentsii) / Zhan-Pol Kosta // Pravo Ukrainy. – 2011. – № 7. – S. 11-15.*
4. *Decision of ECHR from January, 9, 1979 in business Airey against in Ireland, A-32.*
5. *Decision of ECHR from July, 7, 1989 in business Soering against in the United Kingdom, A- 161.*
6. *Decision of ECHR from April, 4, 2006 in business SergeShevchenko against in Ukraine, no.32478/02.*
7. *Decision Grand Chamber of ECHR from June, 6, 2005 in business Nachova and Others against in Bulgaria, no.no. 43577/98, 43579/98.*
8. *Decision of ECHR from June, 13, 1979 in business Marckx against in Belgium, no. 6833/74.*
9. *Decision of ECHR from August, 13, 1981 in business Young, James and Webster against in the United Kingdom, no.no. 7601/76, 7806/77.*
10. *Decision Grand Chamber of ECHR from June, 30, 2009 in business Verein gegen Tierfabriken Schweiz VgT against in Switzerland, no. 32772/02.*
11. *Decision of ECHR from March, 16, 2000 in business Özgür Gündem against in Turkey, no. 23144/93.*
12. *Decision of ECHR from February, 29, 2000 in business Fuentes Bobo against in Spain, no. 39293/98.*
13. *Decision of ECHR from May, 13, 1980 in business Arttico against in Italy, no. 6694/74.*
14. *Decision of ECHR from October, 5, 2006 in business Zakharov against in Russia, no. 14881/03.*
15. *Decision of ECHR from November, 2, 2006 in business Volokhy against in Ukraine, no. 23543/02.*
16. *Decision of ECHR from August, 2, 1984 in business Malone against in the United Kingdom, A-82.*

17. *Decision of ECHR from April, 29, 2003 in business Dankevich against in Ukraine, no. 40679/98.*
18. *Decision of ECHR from March, 30, 2004 in business Merit against in Ukraine, no. 66561/01.*
19. *Decision of ECHR from March, 28, 2006 in business Melnyk against in Ukraine, no. 23436/03.*
20. *Decision of ECHR from September, 6, 2005 in business Gurepka against in Ukraine, no. 61406/00.*
21. *Decision Grand Chamber of ECHR from October, 26, 2000 in business Kudla against in Poland, no. 30210/96.*
22. *Decision of ECHR from August, 16, 2013 in business Garnaga against in Garnaga against in Ukraine, no. 20390/07.*
23. *Decision of ECHR from January, 15, 2010 in business Yuriy Nikolaevich Ivanov against in Ukraine, no. 40450/04.*
24. *Decision of ECHR from June, 21, 1999 in business Nevmerzhitsky against in Ukraine, no. 54825/00.*
25. *Decision of ECHR from September, 6, 2005 in business Salov against in Ukraine, no. 65518/01.*
26. *Decision of ECHR from November, 16, 2004 in business Moreno Gomes against in Spain, no.4143/02.*
27. *Decision of ECHR from November, 10, 2004 in business Taskin and Others against in Turkey, no. 46117/99.*
28. *Decision of ECHR from June, 9, 2005 in business Fadeyeva against in Russia, no. 55723/00.*
29. *Decision of ECHR from May, 10, 2011 in business Dubetska and Others against in Ukraine, no. 10205/04.*
30. *Decision of ECHR from April, 3, 2007 in business Myroshnychenko against in Ukraine, no. 10205/04.*

31. *Decision of ECHR from March, 19, 2014 in business Yuriy Volkov against in Ukraine, no. 45872/06.*

32. *Decision Grand Chamber of ECHR from August, 28, 1999 in business Selmouni against in France, no. 25803/94.*

33. *Decssion of ECHR from March, 12, 2009 in business Sergey Volosyuk against in Ukraine, no. 1291/03.*

УДК: 347.99 : 342.34

ПРОПОРЦІЙНІСТЬ В РОБОТІ СУДУ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК ІЗ ДЕМОКРАТІЄЮ

кандидат юридичних наук, Музичук К. С.

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Україна,
Луцьк

Дослідження значення принципу пропорційності у дотриманні демократії: якщо державні органи, обрані суспільством, обмежують права конкретної особи, то це може здійснюватись в інтересах суспільства; особа, конкретне право якої обмежене, не позбавлена цього права: мінімум звуження не менший за обов'язковий конвенційний рівень відповідно до легітимної мети. Помічено, що ЄСПЛ тлумачить принцип пропорційності як необхідність пошуку справедливого балансу між загальними інтересами суспільства та вимогами фундаментальних прав конкретної особи; мають бути витримані розумні пропорції між використаними засобами і досягнутими цілями. З'ясовано, що Суд розглядає справедливий баланс інтересів суспільства і особи як вимогу демократії.

Ключові слова: демократія, принцип пропорційності, інформаційні права і свободи людини.

Музычук Е. С. Принцип пропорциональности в работе Суда и его связь с демократией / Восточноевропейский национальный университет имени Леси Украинки, Украина, Луцк.

Исследование значения принципа пропорциональности в соблюдении демократии: если государственные органы, избранные обществом, ограничивают права конкретной личности, то это может осуществляться в интересах общества; личность, конкретное право которой ограничено, не лишена этого права: минимум ограничения не меньший чем обязательный конвенционный уровень соответственно легитимной цели. Замечено, что ЕСПЧ толкует принцип пропорциональности как необходимость поиска справедливого баланса между общими интересами общества и требованиями фундаментальных прав конкретной личности; должны быть соблюдены разумные пропорции между использованными средствами и достигнутыми целями. Установлено, что Суд рассматривает справедливый баланс интересов общества и личности как требование демократии.

Ключевые слова: демократия, принцип пропорциональности, информационные права и свободы человека.

Muzychuk E. S. The Principle of Balance in Court Work and Correlation with Democracy / Lesya Ukrainka Eastern European University, Ukraine, Lutsk.

The research considers the importance of principle of Balance for the observance of democracy. It has been proved that, when the state bodies, elected by the people, restrict the individual rights it may be done in the public interests and a person, the specific legal right of which is restricted, is not deprived of it –it is a minimum constriction of the right which is not narrower than a mandatory conventional level in assordance with the legal goal. It has been emphasized that ECPL (European Court on Human Rights) interprets the principle of balance as a necessity of searching a fair balance between the general interests and the demand for the fundamental rights for a concrete individual; reasonable proportions should be observed concerning the means used and the goals achived. It has been

concluded that Court considers a fair balance of the public interests and the interests of an individual as the basic requirement of democracy.

Key words: democracy, the Principle of Balance, informative rights and freedoms of man.

Вступ. Використання принципу пропорційності, виробленого Судом, у вітчизняному судочинстві дає змогу забезпечити справедливий баланс між загальними інтересами суспільства та правом особи відповідно до легітимної мети. Тим самим, закладається підґрунтя у побудові справедливого, демократичного суспільства.

Проблеми, пов'язані з принципом пропорційності, досліджували С. В. Шевчук, В. І. Манукян, П. М. Рабінович та інші науковці. Вони розкривали правову сутність цього принципу на основі вивчення окремих, розрізнених справ ЄСПЛ, а тому їх результати характеризувалися епізодичністю.

Формулювання мети статті та завдань. Нами була поставлена мета вивчити ті рішення ЄСПЛ, пов'язані з інформаційними правами і свободами людини. В межах цієї системи рішень Суду вивчалась еволюція принципу пропорційності, встановлювався його зв'язок із демократією.

Виклад основного матеріалу статті. Правова суть принципу пропорційності зрозуміла з позиції демократії: у демократичному суспільстві державні органи обрані суспільством і їх мета – захист прав і свобод людини; якщо держава обмежує права конкретної особи, то це вона здійснює в інтересах суспільства. Сказане не означає, що особа, права якої обмежені, залишається без прав; її конкретне право звужене («зменшене») частково: мінімум звуження не менший за обов'язковий конвенційний рівень. У наслідок конвенційне право за змістом збережене, а держава виступає захисником суспільства. Сказане породжує справедливий (розумний) баланс

між загальними інтересами суспільства і правом індивіда відповідно до легітимної мети.

Обмеження державою певних прав допускається, коли мета можливого обмеження чітко встановлена в законі (легітимна) і здійснюване обмеження забезпечує баланс інтересів суспільства й особи.

Принцип пропорційності полягає в забезпеченні рівноваги між правами окремого індивіда та суспільними або державними інтересами; настільки засоби захисту інтересів одних осіб не порушують права інших і є пропорційними для досягнення легітимної мети [1, с.46]. *«...визначення справедливої рівноваги використовується як засіб, спрямований на благо обох сторін»* [2, п.86].

Прецедент ЄСПЛ тлумачить цей принцип так: *«в основі всієї Конвенції лежить пошук справедливого балансу між загальними інтересами суспільства та вимогами фундаментальних прав окремої особи ... Тому мають бути витримані розумні пропорції між використаними засобами і досягнутими цілями»* [3, п.28].

Про те, що Суд практично в кожній справі проводить оцінку справедливого балансу інтересів суспільства й особи (вимога демократії) засвідчує такий прецедент: *«... Незважаючи на доводи заявника, суди не визнали, що у справі, яку вони розглядали, мав місце конфлікт між правом на свободу вираження поглядів і необхідністю захисту репутації та прав інших осіб, не кажучи вже про необхідність забезпечення балансу інтересів, про які йдеться (див. [4, п.50])»*.

Отже, національні суди не навели відповідних і достатніх підстав для свого висновку про те, що висловлювання, яке було приписано заявникові, мало наклепницький характер для позивачів.

Не зважаючи на те, що застосовані до заявника санкції (національний суд зобов'язав заявника принести вибачення за образу і опублікувати в газеті

спростування – К. М.) були незначними, Суд вважає, що це не може компенсувати зазначений недолік.

... мало місце порушення ст.10 Конвенції» [5, пп.50, 53].

Оцінити законність обмеження конвенційних прав людини державою мають національні суди; їм належить основна функція в забезпеченні дотримання державою принципу пропорційності. *«...свобода оцінювання, тим не менше, йде пліч-о-пліч з Європейським наглядом. Тому Суд повинен впевнитись, чи були надані Урядові межі розсуду перевищені, тобто чи було доктрину *ultra vires* (хоча і законну саму по собі) застосовано ... з урахуванням принципу пропорційності» [3, п.29].*

На думку дослідника прецедентів С. В. Шевчука, принцип пропорційності – це вимога, щоб захід, який вживається, був пропорційним меті цього заходу [6, с.478].

Узагальнивши наведені вище правові аргументи та прецедентну практику Суду, стверджуємо, що принцип пропорційності – це вимога Конвенції, яка ставиться до вживаного державою заходу з обмеження прав людини, пропорційно до мети цього заходу з обов'язковим дотриманням балансу інтересів суспільства та індивіда.

Легітимними цілями статті 8 Конвенції є інтереси національної та громадської безпеки чи економічний добробут країни, запобігання заворушенням чи злочинам, захист здоров'я чи моралі або захист прав і свобод інших осіб [7]. Приклади врахування ЄСПЛ легітимності мети за статтею 8 Конвенції:

1. Із місць ув'язнення лист відправлено незаконним способом (в обхід дискреційних органів), адресований органіві державної влади, до відання якого належить установа, у якій заявника тримали під вартою. *«Тобто цей лист не погрожував ризику перешкоджання правосуддю з боку заявника чи будь-якого потенційного ризику... До того ж, заявник ... відносно незначне*

правопорушення, тим часом як йому призначили за це найсуворіше дисциплінарне покарання.

За цих обставин Суд вважає, що в справі, яка розглядається – навіть якщо врахувати звичайні та обґрунтовані вимоги режиму тримання під вартою, – відповідні посадові особи вийшли за межі наданої їм свободи розсуду і що втручання не було пропорційним» [8, пп. 91–92].

2. «Суд зауважує, що стаття 31 Конституції України, стаття 187 Кримінально-процесуального кодексу України та стаття 8 Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність" передбачають можливість накладення арешту на кореспонденцію в ході кримінального провадження та оперативно-розшукової діяльності.

Таким чином, існувала законна підстава для такого втручання» [9, п.46].

3. «...Суд визнає, що втручання переслідувало правомірні цілі за змістом статті 8 п.2, а саме попередження злочину та захист прав інших осіб, зокрема, честі судді, якому був адресований лист (з погрозами – К. М.)» [10, п.36].

4. «Суд зважує, що можливість отримувати посилки чи бандеролі кожні 6 тижнів може бути розцінена як такий баланс, беручи до уваги, що адміністрація слідчого ізолятора забезпечує одяг, їжу та медикаменти для всіх ув'язнених протягом позбавлення волі. На додаток Суд посилається на свідчення Уряду, що немає обмежень для родичів надсилати ув'язненим гроші, щоб придбати продукти харчування в магазині слідчого ізолятора.

На фоні цих обставин та маючи на увазі межі розсуду, що має Уряд при врегулюванні в'язничного життя, Суд зауважує, що заходи були пропорційні меті запобігання заворушенням чи злочинам» [11, пп. 17–18].

Легітимними цілями статті 10 Конвенції є інтереси національної безпеки, територіальна цілісність або громадська безпека, запобігання заворушенням чи злочинам, охорона здоров'я чи моралі, захист репутації

прав і свобод інших осіб, запобігання розголошенню конфіденційної інформації або підтримання авторитету і безсторонності суду [7].

Приклади врахування ЄСПЛ легітимної мети за статтею 10 Конвенції:

1. *«Суд погоджується з Урядом, що втручання, яке є предметом спору, переслідувало законну мету – забезпечення виборців правдивою інформацією в ході президентської кампанії 1999 р»* [12, п.110].

2. Заявник надіслав листи до КРУ і прокуратури щодо зловживань пані П.

«Суд вважає незаперечним те, що засудження заявника за наклеп за частиною третьою статті 125 Кримінального кодексу становило втручання в його права, гарантовані статтею 10 Конвенції, і таке втручання було здійснене згідно до закону і переслідувало легітимну мету – захистити репутацію пані П» [13, п.44].

Держава не може втручатись у права й основоположні свободи людини лише на основі того, що втручання допустиме у законодавстві. Сказане може призвести до свавілля державних органів: права і свободи людини можуть бути обмежені коли завгодно й на будь-який термін. Це, своєю чергою, зведе вимоги демократії (наприклад, розвиток прав і основоположних свобод) нанівець. Щоб запобігти цьому, Суд, керуючись принципом пропорційності, піддає аналізу відповідність двом факторам, які обмежують втручання: винятковості та тимчасовості.

Особливості встановлення Судом винятковості та тимчасовості зрозуміло з прецеденту: *«Суд зауважує, що вимоги "пропорційності" втручання, його винятковий та тимчасовий характер ... положення законодавства ... передбачали механізм ... додержання принципів на практиці.*

...містили вказівки щодо осіб, до яких застосовуються ці заходи, обставини, за яких вони вживаються, та строків, які мають бути встановлені такими, щоб забезпечити відповідний захист від неналежного втручання органів державної влади...» [9, п. 51].

Отже, винятковість і тимчасовість державного втручання – алгоритм контролю суспільства за втручанням державних органів. Підтвердженням сказаному слугує прецедент: *«...Суд зауважує, що вимоги "пропорційності" втручання, його винятковий та тимчасовий характер передбачені у статті 31 Конституції та статті 9 Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність"»* [9, п. 51].

Окрім факторів винятковості та тимчасовості, які беруться до уваги під час встановлення пропорційності втручання, Суд рекомендує ще й інші: *«Природа та суворість покарання також є факторами, які слід брати до уваги під час визначення пропорційності втручання* [14, п.37; 15, п.69]. *Більше того, домінуюча позиція, яку посідає Уряд, змушує його більш зважено вдаватися до кримінальних проваджень, зокрема в тих випадках, коли є змога вдатися до інших засобів у відповідь на невинуваті нападки чи критику його противників за дифамаційні звинувачення, що позбавлені підстав чи небросовісно сформульовані, залишається правом органів влади відповідної держави як гарантів громадського порядку»* [16, п.46].

Для розуміння практики Суду в оцінюванні законності державного втручання відповідно до принципу пропорційності корисно ознайомитись з кількома прикладами.

Приклад 1. *«... Суд вважає, що звинувачення заявника (за висловлені в пресі думки – К. М.) та покарання у вигляді 2 років позбавлення волі з позбавленням права займати посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих функцій у засобах масової інформації, строком на 2 роки, призначене за наслідком судового розгляду, що тривав декілька років, могли мати "охолоджуючий ефект" для свободи вираження заявника ...*

З огляду на вищезазначене, Суд доходить висновку, що обґрунтування, надане Урядом, є недостатнім для того, щоб продемонструвати, що оскаржуване втручання було пропорційним переслідуваній законній меті. Отже, воно не було "необхідним в демократичному суспільстві".

...мало місце порушення ст.10 Конвенції» [17, пп.57–59].

Приклад 2 (морський військовий журналіст п. Пасько надав інформацію про діяльність газети «Бойова вахта» японським журналістам. Усі контакти з японськими журналістами він здійснював із власної ініціативи й не доповідав керівництву. Військовий трибунал Тихоокеанського флоту засудив військового журналіста строком на 4 роки).

«...Суд відзначив, що п. Пасько, як військовослужбовець у званні офіцера, був пов'язаний обов'язком зважувати все, що стосувалось виконання його професійних завдань. Національні суди ретельно оцінили аргументи заявника... Суди встановили, що п.Пасько зібрав та зберігав з метою передачі іноземним громадянам інформацію військового значення, яка визначалася як таємна та могла заподіяти значної шкоди національній безпеці... Суд підкреслив те, що заявника було засуджено за зраду не як журналіста, а як офіцера Збройних сил.

... Суд визнав, що національні суди досягли належного балансу (пропорційності) між ціллю гарантування національної безпеки та засобами, використаними державою для цього. Такими засобами було засудження заявника та призначення йому покарання, яке, втім, виявилось м'яким і значно нижчим від мінімальної межі, встановленої законом.

...Суд постановив, що не було порушення ст.10 Конвенції» [18, пп. 85–88].

Приклад 3. *«... платна реклама на телебаченні була для неї (йдеться про Партію пенсіонерів – К. М.) єдиною можливістю заявити про себе громадськості шляхом цього засобу масової інформації. ...конкретна спірна реклама, а саме коротка характеристика Партії пенсіонерів і заклик голосувати за неї на майбутніх виборах, не містила елементів, здатних знизити якість політичної дискусії чи зачепити будь-які чутливі питання. За подібних обставин прямий і потужний вплив телебачення не може виправдати заборону та штраф, накладений на компанію "ТВ вест". Таким*

чином, була відсутня розумна пропорційність правомірної мети заборони і засобів, використаних для її досягнення. Обмеження, які заборона та штраф наклали на здійснення заявниками права на свободу вираження поглядів, відповідно, не може розглядатись як необхідне в демократичному суспільстві, не дивлячись на свободу розсуду, яка надана національним владам.

... У справі мало місце порушення вимог статті 10 Конвенції» [19, п.78].

Висновок. Принцип пропорційності, вироблений Судом, забезпечує справедливий (розумний) баланс між загальними інтересами суспільства і правом індивіда відповідно до легітимної мети. Цей принцип надає змогу державі обмежувати певні права людини (зокрема, інформаційні) в інтересах суспільства. При цьому мінімум звуження права особи не може бути меншим за конвенційний рівень. Справедлива рівновага, про яку йдеться, використовується як засіб, спрямований на благо обох сторін. Дотримання цього принципу є вимога демократії; принцип передбачений Конвенцією і розвинутий Судом в багатьох рішеннях. Суд допускає обмеження за принципом пропорційності на основі факторів винятковості та тимчасовості, які забезпечують відповідний захист прав людини від свавільного втручання держави (це і є характерною особливістю демократичного суспільства). На перспективу подальших розвідок виносимо тлумачення цього принципу Судом у справах останніх років.

Література:

1. Рішення ЄСПЛ від 2 серпня 1984 р. у справі «Мелоун проти Сполученого Королівства» (серія А, № 82).
2. Рішення ЄСПЛ від 22 лютого 2005 р. у справі «Новоселецький проти України» (№ 47148/99).

3. Рішення ЄСПЛ від 1 червня 2006 р. у справі «Федоренко проти України» (№ 25921/02).
4. Рішення ЄСПЛ від 2 жовтня 2008 р. у справі «Томаш Волек, Рафаль Каспров і Яцек Ленський проти Польщі» (№ 25921/02).
5. Рішення ЄСПЛ від 20 серпня 2010 р. у справі «Мирський проти України» (№ 7877/03).
6. Шевчук С. В. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. – Вид. 2-е, випр., доп. – К.: Реферат, 2007. – 848 с. – ISBN 978-8058-26-4.
7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод з поправками, внесеними відповідно до положення Протоколів №№ 11 та 14 з Поправками №№ 1, 4, 6, 7, 12 та 13. – Страсбург: Секретаріат Європейського суду з прав людини. – 2014. – 24 с. – (Український переклад).
8. Рішення ЄСПЛ від 12 березня 2009 р. у справі «Сергій Волосюк проти України» (№ 1291/03).
9. Рішення ЄСПЛ від 2 листопада 2006 р. у справі «Волохи проти України» (№ 23543/02).
10. Рішення ЄСПЛ від 16 грудня 1992 р. у справі «Німіц проти Німеччини» (серія А, № 251В).
11. Рішення ЄСПЛ від 29 квітня 2002 р. у справі «Хохлич проти України» (№ 41707/98).
12. Рішення ЄСПЛ від 6 вересня 2005 р. у справі «Салов проти України» (№ 65518/01).
13. Рішення ЄСПЛ від 19 травня 2009 р. у справі «Марченко проти України» (№ 4063/04).
14. Рішення Великої палати ЄСПЛ від 8 липня 1999 р. у справі «Джейлан проти Туреччини» (№ 23556/04).
15. Рішення ЄСПЛ від 2 лютого 2001 р. у справі «Таммер проти Естонії» (№ 41205/98).

16. Рішення ЄСПЛ від 23 квітня 1992 р. у справі «Кастельс проти Іспанії» (№ 11798/85).
17. Рішення ЄСПЛ від 10 серпня 2006 р. у справі «Ляшко проти України» (№ 21040/02).
18. Рішення ЄСПЛ від 22 жовтня 2009 р. у справі «Пасько проти Російської Федерації» (№ 69519/01).
19. Рішення ЄСПЛ від 11 грудня 2008 р. у справі «Компанія "ТВ вест АС" та "Ругаланд пенсьоністпарті" проти Норвегії» (№ 21132/05).

References:

1. Decision of ECHR from August, 2, 1984 in business Malone against in the United Kingdom, A-82.
2. Decision of ECHR from February, 22, 2005 in business Novoseleckiy against in Ukraine, no. 47148/99.
3. Decision of ECHR from June, 1, 2006 in business Fedorenko against in Ukraine, no. 25921/02.
4. Decision of ECHR from October 2, 2008 in business Tomasz Wolek, Rafal Kaspro and Jacek Leski against in Poland, no. 20953/06.
5. Decision of ECHR from August, 20, 2010 in business Myrskyi against in Ukraine, no. 7877/03.
6. Shevchuk S. V. Sudovyy zakhyst prav ludyny: Praktyka Yevropeyskogo Sudy z prav ludyny u konteksti zakhidnoyi tradytsiyi. – Vud.2-e, vypr., dop. – K.: Referat, 2007. – 848 s. – ISBN 978-966-8058-26-4.
7. European Convention of Human Rights. European Court of Human Rights. Council of Europe. F – 67075. Strasbourg cedex. – 55 s.
8. Decision of ECHR from March, 12, 2009 in business Sergey Volosyuk against in Ukraine, no. 1291/03.
9. Decision of ECHR from November, 2, 2006 in business Volokhy against in Ukraine, no. 23543/02.

10. *Decision of ECHR from December, 16, 1992 in business Niemietz against in Germany, A-251B.*
11. *Decision of ECHR from April, 29, 2002 in business Khoklich against in Ukraine, no. 41707/98.*
12. *Decision of ECHR from September, 6, 2005 in business Salov against in Ukraine, no. 65518/01.*
13. *Decision of ECHR from May, 19, 2009 in business Marchenko against in Ukraine, no. 4063/04.*
14. *Decision of the Grand Chamber of the ECHR from July, 8, 1999 in business Ceylan against in Turkey, no. 23556/04.*
15. *Decision of the ECHR from February, 2, 2001 in business Tammer against in Estonia, no. 41205/98.*
16. *Decision of ECHR from April, 23, 1992 in business Castells against in Spain, no. 11798/85.*
17. *Decision of ECHR from August, 10, 2006 in business Lyachko against in Ukraine, no. 21040/02.*
18. *Decision of ECHR from October, 22, 2009 in business Pasko against in Russia, no. 69519/01.*
19. *Decision of ECHR from December, 11, 2008 in business TV vest AS and Rogaland Pensjonistparti against in Norway, no. 21132/05.*

УДК 001:113

**ВІДОБРАЖЕННЯ В ЖУРНАЛІ «НАУКА І СУСПІЛЬСТВО»
ДОСЯГНЕНЬ ВІТЧИЗНЯНОЇ НАУКИ І ТЕХНІКИ В ПІЗНАННІ
КОСМОСУ**

кандидат історичних наук, Логвинюк Т.

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

В статті висвітлюються питання розвитку вітчизняної науки про космос крізь призму її відображення на основі журналу «Наука і суспільство». Стаття висвітлює досягнення радянських, російських та зарубіжних учених в області астрономії. В даному огляді поданий перелік радянських астрономічних інститутів та обсерваторій, які стали всесвітньо відомими завдяки відкриттям в області космічної науки, праці відомого радянського ученого С. К. Всехсвятського та інших науковців.

Ключові слова: наука, журнал, радіо, розвиток, відкриття, подія, фізика, космос

Логвинюк Т. В. Отражение в журнале «Наука и общество» достижений отечественной науки и техники в познании космоса / ГВУЗ «Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды», Украина, Переяслав-Хмельницкий.

В статье освещаются вопросы развития отечественной науки о космосе сквозь призму ее отображения на основе журнала «Наука и общество». Статья освещает достижения советских, российских и зарубежных ученых в области астрономии. В данном обзоре представлен перечень советских астрономических институтов и обсерваторий, которые стали всемирно известными благодаря открытиям в области космической науки, труды известного советского ученого С. К. Всехсвятского и других ученых.

Ключевые слова: наука, журнал, радио, развитие, открытия, событие, физика, космос

Lohvyniuk T. V. The reflection in the journal "science and society" achievements of national science and technology in the knowledge space / Pereyaslav-Khmelnytsky State Pedagogical University named Gregory Skovoroda, Ukraine, Pereyaslav-Khmelnytsky

This article is about development of domestic science of space that is light up in a magazine «Science and society». The article highlights the achievements of Soviet, Russian and foreign scientists in the field of astronomy. This review presents the list of Soviet astronomical institutes and observatories, which became world famous thanks to discoveries in space science, the writings of the famous Soviet scientist S. K. Vsesvyatsky and other scientists.

Keywords: science, magazine, radio, development, discoveries, event, physics, space

Вступ. Історично так склалося, що астрономія справедливо вважається найдавнішою наукою, яка виникла зі спостережень представників давніх цивілізацій за небом. Вона існує тисячу років і, за визначенням Ф. Енгельса, є першою наукою людей. Ще задовго до початку нашої ери, як зазначав в одній із статей журнал «Наука і суспільство», єгиптяни, китайці, та греки вивчали зоряне небо, малювали карти сузір'їв, стежили за рухом мандрівних зірок, які згодом стали називатися планетами, систематично записували дати затемнень Сонця та Місяця. Небом наші предки цікавилися не лише з простої допитливості, не випадково звертали свої погляди до небесних явищ, адже схід і захід Сонця, регулярна зміна фаз Місяця стали використовуватися для ліку часу і складання календаря не лише звичайного, але й астрономічного [1, с. 39].

Мета статті. У даному огляді робиться спроба проаналізувати основний зміст журналу «Наука і суспільство» з космічної тематики, - провідного напрямку науково-технічного розвитку 1950-х – 1960-х рр., визначити

провідні напрямки досліджень учених, у цій галузі, розкрити коло авторів та їх погляди на перспективи освоєння космосу людиною.

Окрім того, в СРСР астрономія перетворювалася в засіб, який допомагав розв'язувати дуже важливі теоретичні і практичні завдання державної ваги. Радянські дослідники з'ясували особливості будови зоряної системи всесвіту, що допомогло встановити напрям її розвитку.

Багато уваги приділяє астрономічна наука дослідженню малих небесних тіл, вивчення їх допомагало з'ясувати процес утворення самих планет сонячної системи. До цих малих тіл належать: метеорити, що часто досягають поверхні Землі, астероїди – малі планети, багато яких рухається в сонячній системі і комети. Досліджуючи малі тіла, вітчизняна астрономія робила важливі кроки на шляху пізнання природи і розвитку гігантських планетних тіл.

Дослідження російських і радянських вчених добре висвітлили суть кометних явищ. Уже на 1951 рік, вченими було зафіксовано понад 740 комет. Майже завжди на небі можна було бачити кілька комет. Астрономи стежили за їх переміщенням серед зірок і вивчали зміни їх особливостей. Слід відзначити, що база радянської астрономії була досить потужною і дозволяла розв'язувати поставлені наукові завдання. Лише перелік астрономічних інститутів і обсерваторій, створених за часи Радянської влади, зайняв би кілька сторінок, але можна зазначити найголовніші в той час, про які згадується в журналі «Наука і суспільство», а саме: Інститут теоретичної астрономії АН СРСР, Московський астрономічний інститут ім. Штернберга який був відомим всьому світові своїми визначними дослідженнями будови зоряного світу, змінних зірок і багатьох інших важливих астрономічних проблем. Знаменита в історії науки про небо Головна Астрономічна обсерваторія в Пулкові, під Ленінградом, мала досить розгорнуту дослідницьку діяльність. Тут розв'язували завдання точного визначення розміщення зірок, з'ясовували природу процесів на Сонці й інших світилах.

Озброєна прекрасними потужними телескопами вітчизняного виробництва, вона була в той час найкращою в світі. В Криму на базі невеликого Південного відділення Пулковської обсерваторії був збудований першокласний науковий заклад – Кримська астрофізична обсерваторія. Там були встановлені потужні й оригінальні астрономічні прилади, які давали можливість проводити спеціальні спектральні і фотографічні дослідження численних об'єктів неба. У Полтаві була створена гравіметрична обсерваторія. І це лише маленька частина тих практичних кроків, які були зроблені в СРСР для дослідження космосу.

Активну участь у висвітленні досягнень вітчизняної науки на сторінках журналу «Наука і суспільство», брали видатні радянські астрономи, фізики, математики. Багато статей в журналі «Наука і суспільство» належало відомому вченому, доктору фізико-математичних наук, професору С. К. Всехсвятському. Перші його роботи ще у 18-річному віці, під керівництвом дослідника С. В. Орлова, були присвячені вивченню хвостів комети. У 1924 р. студент останнього курсу університету С. К. Всехсвятський працюючи на посаді молодшого наукового співробітника Державного астрофізичного інституту, продовжує дослідження в галузі комет. На той час він сформулював поняття «абсолютної величини комети» і вперше визначив ці величини для 250 комет, про що і згадується в одному із номерів журналу «Наука і суспільство» за 1951 рік.

У статті «Досягнення радянської астрономії», журналу «Наука і суспільство» (№ 8, 1951 р.), висвітлюються наукові пошуки вчених того часу, розповідається про те, як зросла база радянської астрономії, згадується про великих науковців-винахідників, як от: Г. А. Шайна, В. А. Амбрацумяна, Б. В. Кукаріна, П. П. Паренаго, М. П. Барабашова, В. Г. Фасенкова, Г. А. Тихова та інших [2].

У статті «Вивчення сонячних затемнень» журналу «Наука і суспільство» (№ 10, 1954 р.) С. К. Всехсвятський описує як вчені конструювали і

підготовлювали нові установки, призначені для дослідження Сонця і різних його оболонок [3]. У статті С. К. Всехсвятський згадує про різноманітні експедиції, що пов'язані з дослідженням сонячних затемнень. Під час затемнення 1936 року радянський астрофізик академік Г. Шайн отримав чудові спектрограми, що дали йому змогу точно визначити, якими довжинами хвиль світла відповідає багато ліній у спектрі корони, дослідити яскравість цих ліній. Детальніше про сонячне затемнення йдеться в журналі «Наука і суспільство», за 1954 рік № 2, в статті «Повне сонячне затемнення». В цій статті астрономи доводили, що затемнення – природне явище, яке виникає в результаті руху Місяця навколо Землі. Надалі цей перебіг затемнення з великою точністю розраховувався науковцями заздалегідь [4].

Одну із статей під назвою «Таємниці гарячої планети» журнал «Наука і суспільство» в № 8 1969 рік С. К. Всехсвятський присвятив планеті Венера. Цю планету дослідники вивчали багато століть. Зокрема її спостерігав ще Гіппарх у II столітті до нашої ери, складаючи каталоги яскравості зірок.

У радянський період було доведено, що Венера обертається навколо осі у зворотному напрямку з періодом 250 діб [5]. Також автор статті зазначив, що в жовтні 1968 році після запуску станції «Венера-4» було з'ясовано багато питань, та на той час ще залишалось не з'ясованим головне: яка природа твердої поверхні Венери, та що спричиняє високу температуру її атмосфери.

Цікаві статті і члена Академії наук УРСР М. П. Барабашова знайшли поважне місце у журналі «Наука і суспільство». В своїй статті «Нове про планети» журналу «Наука і суспільство» (№ 3, 1951 р.), автор говорить, що планети – такі ж темні і кулясті як Земля. Дослідник поділяє планети на дві групи. До першої – належать чотири найближчі до Сонця, до другої – чотири далекі планети. В порядку віддаленості від Сонця автор зазначає, що планети розташовані так: Меркурій, Венера, Земля і Марс. За Марсом ідуть планети другої підгрупи – гіганти Юпітер, Сатурн, Уран і Нептун, а вже за Нептуном іде планета відкрита у 1930 році Плутон. Дослідження фізичних умов на

планетах особливо широко розгорнулося в СРСР. Радянські астрономи, вивчаючи спектри планет, розподіл яскравості на їх поверхнях, а також поляризацію відбитого ними сонячного світла, здобули досить ясне уявлення про ті умови, які існують на різних планетах, і з'ясували питання про можливість життя на них. Особливо багато зробили такі науковці як: член-кореспондент Академії наук СРСР Г. А. Тихов, який вперше почав фотографувати планети, В. В. Шаронов, А. В. Марков, Н. Н. Ситинська і ряд інших.

Журнал містить інформацію про розвиток зарубіжної космічної науки, зокрема, стаття під назвою «Місяць і люди» завідувача відділу фізики Місяця та планет Головної астрономічної обсерваторії АН УРСР Едгарда Яновицького в журналі «Наука і суспільство» за 1969 рік, № 10. Подорож людини на місяць, згадує автор у своїй статті, довела передусім те, що людина може, принаймні певний час, жити і працювати на іншому космічному тілі. Водночас вона й дала перші матеріали для безпосереднього вивчення Місяця. Робота над цією програмою розпочалася в США наприкінці 1960 - х років. Було прийняте рішення здійснити політ людини на Місяць і його успішне повернення на Землю протягом найближчих десяти років. Улітку 1962 року після тривалих дискусій прийшли до висновку, що найбільш ефективним і надійним способом є вивід на навколomisяцеву орбіту комплексу в складі командно - обчислювального модуля, до складу якого входять командний і допоміжний модулі, і місячного посадкового модуля. Аналіз перших проб місячної речовини, доставленої на Землю, показав, що в цих породах менше заліза і більше титану, ніж це характерне для земних мінералів [6]. На той час це був лише початок вивчення Місяця, який в майбутньому дозволить розв'язати багато проблем його походження.

Висновки. У даному огляді неможливо вичерпно розповісти про всю практичну і наукову діяльність учених по вивченню космосу, але опубліковані матеріали в журналі «Наука і суспільство» свідчать про активну

участь радянських учених, колективів астрономічних обсерваторій, серед яких була і Київська, в дослідженні сонячної системи.

Відкриття вчених, відображених у журнальній публіцистиці, свідчать про те, що людство в 1950 – 1960-х рр., зробило важливий крок в науково-технічному прогресі. Водночас значна частина наукових відкриттів в умовах «холодної війни» підпорядковувалася вирішенню оборонних завдань, забезпечення військово-космічного паритету між СРСР і США. Останнє відволікало величезний науковий потенціал країни від використання його для розв'язання завдань мирного освоєння космосу, вирішення нагальних проблем розвитку економіки та соціальних програм.

Журнал «Наука і суспільство» слугує важливим публіцистичним джерелом вивчення розвитку вітчизняної науки про космос в 1950-х – 1960-х рр., справжнім літописом ходження людства в нову космічну еру.

Література:

1. Указ Президії Верховної Ради Української РСР // *Наука і суспільство*. – 1976. – № 5. – С. 1.
2. Всехсвятський С. К. Досягнення радянської астрономії // *Наука і суспільство*. – 1951. – № 8 – с.19 – 21.
3. Всехсвятський С. К. Вивчення сонячних затемнень // *Наука і суспільство*. – 1954. – № 10 – с.21 – 23.
4. Лепський М. М., Назарчук Г. К. Повне сонячне затемнення // *Наука і суспільство*. – 1954. – № 2 – с.25 – 26.
5. Всехсвятський С. К. Таємниці гарячої планети // *Наука і суспільство*. – 1969. – № 8 – с.6 – 8.
6. Едгард Яновицький. Місяць і люди // *Наука і суспільство* – 1969. – № 10. – с.16 – 18.

References:

1. *Ukaz Prezhydii Verkhovnoi Rady Ukrainskoi RSR // Nauka i suspilstvo. – 1976. – № 5. – S. 1.*
2. *Vsekhsviatskyi S. K. Dosiahnennia radianskoi astronomii// Nauka i suspilstvo. – 1951. – № 8 – s.19 – 21.*
3. *Vsekhsviatskyi S. K. Vyvchennia soniachnykh zatemnen // Nauka i suspilstvo. – 1954. – № 10– s.21 – 23.*
4. *Lepskyi M. M., Nazarchuk H. K. Povne soniachne zatemnennia // Nauka i suspilstvo. – 1954. – № 2 – s.25 – 26.*
5. *Vsekhsviatskyi S. K. Taiemnytsi hariachoi planety // Nauka i suspilstvo. – 1969. – № 8 – s.6 – 8.*
6. *Edhard Yanovytskyi. Misiats i liudy // Nauka i suspilstvo – 1969. – № 10. – s.16 – 18.*

ЗМІСТ

РОЗДІЛ І. ПИТАННЯ ІСТОРИЧНИХ НАУК

РОЛЬ ДВОРЯН БЕССАРАБІЇ У ФОРМУВАННІ ДЕРЖАВНОГО
ОПОЛЧЕННЯ ПІД ЧАС СХІДНОЇ (КРИМСЬКОЇ) ВІЙНИ

Волканова Н. В. 5

ДІЯЛЬНІСТЬ РОСІЙСЬКОГО ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА
(1867-1921 рр.): ДЖЕРЕЛОЗНАВИЙ АСПЕКТ

доктор історичних наук, професор, Ореховський В. О. 16

ЗГАДКИ ПРО ДАВНЬОРИМСЬКИХ БАНКІРІВ У «КОРПУСИ
ЛАТИНСЬКИХ НАПИСІВ»

кандидат історичних наук, доцент, Сайко М. М. 39

РОЗДІЛ ІІ. ПИТАННЯ ПОЛІТОЛОГІЇ ТА ПРАВА

ВИТОКИ ТА СУТНІСТЬ «HERRENVOLK РЕЖИМІВ»:
ЕТНОКОНФЛІКТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

кандидат філософських наук, Маруховська-Картунова О. О. 50

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ
КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА РОЗБІЙ

Паламарчук К. В. 63

ЕФЕКТИВНЕ ВИЗНАННЯ І ДОДЕРЖАННЯ КОНВЕНЦІЙНИХ
ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК ОСНОВА СТІЙКОЇ ДЕМОКРАТІЇ

кандидат юридичних наук, Музичук К. С. 76

ПРОПОРЦІЙНІСТЬ В РОБОТІ СУДУ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК ІЗ
ДЕМОКРАТІЄЮ

кандидат юридичних наук, Музичук К. С.

92

ВІДОБРАЖЕННЯ В ЖУРНАЛІ «НАУКА І СУСПІЛЬСТВО»
ДОСЯГНЕНЬ ВІТЧИЗНЯНОЇ НАУКИ І ТЕХНІКИ В ПІЗНАННІ
КОСМОСУ

кандидат історичних наук, Логвинюк Т.

105

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
«ПАРАДИГМА ПІЗНАННЯ: ГУМАНІТАРНІ ПИТАННЯ»
SCIENTIFIC JOURNAL
«PARADIGM OF KNOWLEDGE: HUMANITARIAN ISSUES»

Підписано до друку 10.11.2015
Формат 60x84/16. Гарн. Times New Roman.
Папір офсетний. Друк різнографія.
Тираж 300пр.

© Центр міжнародного наукового співробітництва «ТК Меганом»
Свідоцтво ДР №325712
02192, м. Київ, вул. Юності 9/144.
т/ф. +38044-525-62-99
e-mail: paradred@gmail.com